

УКРАЇНСЬКИЙ РУБІКОН

Олексій Сокирко

Частина I
ПОЛТАВСЬКА БИТВА
27 червня 1709 р.

*Книги подаровані
студентами*

Олексій Сокирко
УКРАЇНСЬКИЙ РУБІКОН
Полтавська битва
27 червня 1709 р.
Частина I

НБ ПНУС

806912

63.3(4Укр) 46

УДК 94(477)“1709.06.27”

ББК 63.3(45Укр)5

С 59

Видання серії «MILITARIA UCRAINICA» здійснюється в рамках просвітницьких проєктів Центру соціогуманітарних досліджень ім. В'ячеслава Липинського.

Редактори: *Юлія Олійник, Ірина Давидко*
Макет та комп'ютерна верстка: *Дмитро Адаменко*
Обкладинка: *Віктор Кузик*

Автор висловлює щире подяку за допомогу у підготовці книги Д. Адаменку, Ю. Волошину, Ю. Олійник, С. Шаменкову, співробітникам Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» Н. Білан та В. Сальнікову, співробітнику Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (Санкт-Петербург, РФ) О. Арановичу.

Сокирко О.

Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина I). — К.: Темпора, 2008. — 80 с.: іл.

ISBN 978-966-8201-67-7

С 59 Полтавська битва 1709 р. — одна з центральних подій Великої Північної війни 1700–1721 рр., котра вирішальним чином позначилася на її результатах, а відтак і долях усіх країн-учасниць. Чому події під Полтавою, здавалося б, загальновідомі й зрозумілі, стали своєрідним вододілом в історії Козацької України, розповідає нове дослідження історика Олексія Сокирка.

Перша частина книги включає передісторію Великої Північної війни, участь у ній українського війська, передумови Полтавської битви й характеристику сил шведської армії.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)“1709.06.27”

ББК 63.3(45УКР)5

С 59

ISBN 978-966-8201-66-0

ISBN 978-966-8201-67-7

© О. Сокирко, текст 2009

© С. Шаменков, ілюстрації, анотації 2009

© Центр ім. В. Липинського 2009

© Темпора 2009

ЗМІСТ

- 4** Початок нового століття
- 12** Північна війна та Україна
- 25** Гетьманат «обох боків Дніпра»
- 29** «Шведчина»: між молотом і ковадлом
- 57** Напередодні битви
 - 57** Початок кампанії 1709 р.
 - 60** Облога Полтави
- 62** Сили й плани сторін
 - 68** Шведська армія

ПОЧАТОК НОВОГО СТОЛІТТЯ

В історії людства часом на рубіж століть припадають такі віхові події, які на багато років наперед визначають долі держав і народів. Для Європи кінця XVII ст. і початку XVIII ст. такою віхою стала Велика Північна війна 1700–1721 рр.

Сутність війни полягала, в першу чергу, в оспорованні шведського панування у Північній Європі. Засади шведської експансії закладалися з невеликих завоювань в Естляндії ще з кінця XVI ст. За правління Густава Адольфа (1611–1632) — блискучого полководця та дипломата — Швеція увійшла в число провідних учасниць європейського політичного клубу. Реорганізовані енергійним монархом національна армія, флот, державне управління та фінансова система стали базою для нових завоювань: у 1613 р. королівські війська відвойовують у Данії провінцію Кальмар; у 1614–1617 рр., внаслідок втручання в події московської Смути, шведи захоплюють Інґрію та Карелію, а через чотири роки відбирають у поляків один з найбільших прибалтійських портів — Ригу. Тридцятилітня війна 1618–1648 рр., у якій Швеція виявила особливу активність, зміцнила її авторитет як найсильнішої протестантської держави Європи і завдяки перемогам шведської армії забезпечила контроль не лише над уже завойованими прибалтійськими землями, але й гирлом Одери — своєрідними «воротами» до північнонімецьких земель.

Поширення шведського впливу в Центрально-Східній Європі відтак тісно залежало від пошуку нових

Король Швеції
Густав II Адольф
Корнеліус Арендц,
1622 р.
Галерея Асгард (Швеція)

Зустріч шведського короля Карла X Густава з трансільванським князем Ракоці та наказним гетьманом, київським полковником Антоном Ждановичем біля містечка Модлібожець 1 квітня 1657 р.

Мідерит.

Національна бібліотека Швеції

союзників. Стокгольм планував нові територіальні надбання за рахунок сусідньої Речі Посполитої, тож був занепокоєний тим, що Московія, яка протягом 1654–1655 рр. досягла серйозних успіхів на східних кордонах польсько-литовської держави. Зміна зовнішньополітичного балансу, поява в регіоні молоді української держави визначили нового спільника шведських монархів — ним став молодий Козацький гетьманат.

У серпні 1655 р. гетьман Богдан Хмельницький уклав з королем Карлом X Густавом антипольський союз, до якого приєдналася одновірна шведам протестантська Трансільванія. 1657 р. 20-тисячний козацький корпус під проводом полковника Антона Ждановича спільно з угорськими військами брав участь у походах на Львів, Самбір і Сянок, досягнувши Кракова. Польська державність часів шведсько-козацько-трансільванського «Потопу», яскраво описаного пізніше Генріком Сенкевичем, тоді чи не вперше опинилася на межі виживання. Підсумком першої Північної війни 1655–1660 рр. став Оливський мир 1660 р., за умовами якого польські монархи відмовилися від зазіхань на шведський престол, а сама Швеція остаточно закріпила за собою естляндські та ліфляндські провінції. Це був зеніт слави й могутності шведського панування у балтійському регіоні, який, проте, ховав у собі витoki майбутніх конфліктів. Тож нова Північна війна була неминуча.

Аналізуючи передумови та причини Північної війни 1700–1721 рр. — цього найбільшого після

Гетьман
Богдан Хмельницький
Гравюра К. Вауманса,
1651 р.

Карл XII (1682–1718)

Шведський король (1697–1718), представник Пфальц-ської династії. Син данської принцеси Ульрики Елеонори та короля Карла XI. В одинадцятирічному віці залишився без матері, виховувався і здобував освіту під наглядом батька. Світогляд юного принца формувалася під значним впливом його духовного наставника — єпископа Еріка Бенцеліуса, що згодом відобразилося у надзвичайній побожності принца. Прикметною особливістю вдачі Карла була рання схильність до військової справи, і як наслідок, до аскетично-спартанського способу життя. Після смерті батька навесні 1697 р. і по недовгому регентському правлінні, швидко скасованому за допомогою прихильних до Карла радників Ларса Валенштедта й Карла Піпера, він посів королівський престол. Початок самостійного правління Карла XII став водночас початком усталення режиму одноосібного правління, коли король прагнув унезалежитися від впливу двірських партій і станово-представницького парламенту — риксдагу, який на деякий час перестав скликатися. Іншим проявом самостійної поведінки молодого монарха стала відмова одружуватися згідно з потребами династичних стратегій свого роду та намагання самостійно вести зовнішню політику.

Ратифікаційна грамота короля Карла XII на Кардиський та Плюсський мирні договори і «Московську постанову» 1684 р.

1 лютого 1699 р.

Російський державний архів давніх актів (Москва)

Від початку Великої Північної війни (1700–1721) і до кінця свого життя король перебував у військових виправах та на чужині, прагнучи зберегти й посилити позиції Швеції на європейській арені. Після переможних кампаній у Лівонії (1700), Польщі та Саксонії (1701–1707), а також нещасливої Полтавської битви (1709) Карл XII опинився у вигнанні в Бендерах, де знаходився до 1714 р., безуспішно намагаючись утворити велику антиросійську коаліцію. Переконавшись у марності своїх зусиль, король інкогніто повернувся до Швеції, аби продовжити війну. Проте за час його відсутності країна змінилася — вона вже була виснажена фінансово та економічно. При дворі зростало невдоволення авантюрною й небезпечною, з точки зору можновладців, військовою політикою короля, яке посилювалося внаслідок кількох невдалих експедицій у Норвегію в 1715–1717 рр. Карл XII загинув при облозі фортеці Фредриксстен у листопаді 1718 р.

Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. загальноєвропейського конфлікту, — вчені здебільшого згадують про якісь «глобальні закономірності, що неминуче штовхали супротивні угруповання держав до переділу сфер впливу». Натомість мало хто говорить про низку суб'єктивних причин, а то й випадковостей, яким судилося стати певною мірою вирішальними для початку війни. Невдоволення шведським пануванням у Північно-Східній Європі визрівало в першу чергу серед тих держав, які найбільше від нього постраждали — в Данії,

Петро I Великий (1672–1725)

Російський цар (з 1682), імператор (з 1721) з династії Романових. Син царя Олексія Михайловича від другого шлюбу з Наталією Нарішкіною. У 1682 р. посів престол разом зі своїм братом Іваном Олексійовичем. До 1689 р. перебував під регентською опікою старшої сестри Софії Олексіївни.

Шлях до одноосібного правління Петра був позначений жорстокою боротьбою з конкурентами та придушенням опозиції. Змалку цікавився військовою справою та мореплаванням, розпочав поступову перебудову московської армії та будівництво флоту, які намагався використати у війнах з турками за здобуття виходу до Чорного моря (1695–1696). Відбувши протягом 1697–1698 рр. т. зв. «Велике посольство» до західноєвропейських країн, Петро переконався в необхідності переорієнтації зовнішньополітичних зусиль Росії на Північ і започаткуванні системних реформ, які б надали армії та державному управлінню модерного змісту. За його правління запроваджуються регулярні армійські штати, вишкіл, однострої, озброєння та статуту, реформується система комплектування та управління збройними силами, відкривається мережа спеціальних навчальних закладів військового та технічного профілю, нарощується виробнича база. Основним зовнішньополітичним супротивником царя стає Швеція, війна з якою тривала 21 рік і завершилася підписанням вигідного для Росії Ніштадського миру (1721). Війни з Туреччиною (1711–1713) та Персією (1722–1723), що велися паралельно, продовжували експансіоністську політику Росії, але в сукупності всі вони призвели до надзвичайного економічного виснаження країни й значних людських втрат.

У внутрішній політиці правління Петра I супроводжувалося подальшою централізацією системи управління, змінами в соціальній структурі населення, спробами впровадження європейської системи бюрократії, обліку та контролю. Щодо Гетьманщини Петро I сповідував прагматичну за своєю сутністю і безкомпромісну за методами політику, направлену на залучення її економічних ресурсів та військово-економічного потенціалу для загальноросійських потреб. Кульмінацією зіткнення інтересів царя та козацької старшини стало повстання гетьмана Івана Мазепи (1708). Після придушення повстання і розгрому шведської армії під Полтавою (1709) почалося інтенсивне залучення української верхівки на службу Російській державі, а скасування української автономії ставало питанням часу.

Ратифікаційна грамота царя Петра I на договір, підписаний у Москві

Коли цар вручав цю грамоту шведському послу, він уже підписав військовий союз проти Швеції з польським королем Августом. 20 листопада 1699 р. Російський державний архів давніх актів (Москва)

що втратила провінцію Сконе, і Речі Посполитій, що претендувала на Лівонію. Звичайно для тодішньої політики задоволені територіальні претензії підкріплювалися династичною ворожнечею. Проте Швеція була надто сильним і грізним супротивником, щоб коаліціанти

Зустріч Августа II та Карла XII в Гюнтерсдорфі 7 (17) грудня 1706 р.

На зустрічі, що відбулася в помешканні міністра шведського короля Карла Піпера під Лейпцигом, було ратифіковано Альтранштадський мир, який означав зречення саксонського курфюрста польського трону.
Національний музей (Варшава)

Август II Сильний (1670–1733)

Курфюрст саксонський (від 1694) з династії Веттинів, польський король у 1697–1706 та 1709–1733 рр.

На початковому етапі свого життєвого шляху відзначився у лавах австрійської армії участю у війнах проти Франції та Туреччини. У 1697 р. взяв участь у боротьбі за польський престол після смерті короля Яна III Собеського, де його конкурентом був французький принц Людовік Конті. На елекції Август одержав меншість голосів, проте за підтримки Пруссії та Росії зумів раніше від французького претендента скласти присягу й коронуватися у Кракові. Політика нового монарха була орієнтована на зближення Саксонії та Речі Посполитої шляхом впровадження між ними династичної унії, за якої королівський трон успадковувався би родом Веттинів. Август прагнув масштабного реформування Речі Посполитої в дусі західноєвропейських абсолютних монархій, розбудови державного апарату, регулярної армії і флоту.

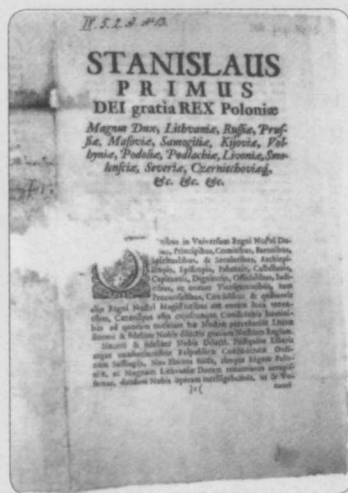
Після перемоги Священної ліги у війні проти Османської імперії на Карловицькому конгресі 1698–1699 рр. за правління Августа II було підписано договір, який повертав Польщі Поділля та Брацлавщину. У 1697–1700 рр. організував походи на Київщину проти повсталих селян і козаків, очолюваних Семеном Палієм, але зазнав поразки. Уклав військовий союз із Росією, спрямований проти Швеції. У 1703–1704 рр. зумів придушити повстання Палія, використовуючи підтримку І. Мазепи, який перейшов на Правобережну Україну з наказу Петра I. Вступ до Північної війни був негативно сприйнятий польською і литовською шляхтою, невдоволеною саксонським правлінням. Після поразок від шведської армії під Клішовом (1702) та Пултуськом (1703) був детронізований Варшавською конфедерацією (1704), а після підписання Альтранштадського миру зрікся трону (1706).

Намагався здобути бельгійську та неаполітанську корони. Після поразки шведів під Полтавою 1709 р. за підтримки Петра I був відновлений на польському престолі. Торунський трактат, підписаний Августом II наприкінці 1709 р., гарантував підтримку й посилення впливу Росії, що викликало черговий вибух шляхетського невдоволення. Спроби відійти від російської протекції завершилися невдачею, змусивши Августа II піти на компроміс із магнатськими партіями в 1717 р. Попри те, що владу монарха та його саксонських прибічників було істотно обмежено, Август до кінця життя прагнув бодай часткової реалізації своїх реформаторських планів і утвердження на троні свого сина Фридерика Августа.

Станіслав I Лецинський (1677–1766)

Польський король у 1704–1712 рр., герцог лотаринзький. Син коронного підскарб'я Рафала Лецинського та онук великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського, належав до одного з найзаможніших та найвпливовіших магнатських родів Речі Посполитої. Після традиційної для магнатської молоді освітньої подорожі Європою розпочав свою політичну кар'єру, одержавши уряд коронного підчашого (1697) і воеводи познанського (1699).

Початково підтримував правління саксонської династії, але від 1703 р. очолив опозиційний Августу II табір великопольських магнатів (т. зв. Варшавську конфедерацію), домагаючись зведення на трон сина покійного короля Яна III Собеського Якуба. Зустріч у квітні 1704 р. з Карлом XII виявилася для Лецинського фатальною — його несподівано було висунено кандидатом на польську корону. Новий володар, імпульсивний і поступливий, до того ж позбавлений політичних і військових важелів впливу, став повністю підпорядкованим шведській політиці. Після поразки свого союзника й протектора під Полтавою виїхав до Штеттина, звідки керував антисаксонським рухом польської шляхти. Прагнувши припинення громадянської війни в Речі Посполитій, у 1712 р. зрікся корони, емігрувавши спочатку до Туреччини, а згодом до Німеччини й Франції. Після смерті в 1733 р. Августа II прагнув за сприяння свого зятя французького короля Людовіка XV повернути польський трон, але зазнав поразки у військовому протистоянні з Августом III, підтримуваним Росією. Після повернення до Франції дістав від французького короля герцогство Лотарингію. Останні роки свого життя провів у Нансі, де його коштом було відкрито першу Публічну бібліотеку (1750), Станіславівську академію (1751), а в Люневілі засновано Кадетську школу (1737).

могли наважитися виступити проти неї без належної підготовки.

Важко сказати, наскільки швидко розпочалася б війна, якби ще одному недоброзичливцю шведів — бранденбурзькому курфюрсту Фрідріху III не вдалося намовити Петра I взяти участь у майбутньому переділі шведської спадщини у Прибалтиці. Ще зовсім недавно — в другій половині XVII ст. — Москва навряд чи зважилася б виступити проти шведів, щоб повернути втрачені під час Смути Інгрію та Карелію: більш імовірним видавався реванш у війнах з поляками. Проте на початок нового століття ситуація істотно змінилася.

Перебуваючи у великому дипломатичному турне європейськими країнами, молодий московський монарх остаточно переконався у небажанні тамтешніх володарів

**Універсал
Станіслава I Лецинського**
Документ оголошує про
коронацію, що відбулася
4 жовтня 1705 р.
Головний архів давніх актів
(Варшава)

**Бій під Нарвою
19 листопада 1700 р.**

А. Коцебу, 1845 р.

Військово-історичний музей
артилерії, інженерних військ
та військ зв'язку, Санкт-Петербург
(далі — Артилерійський музей
(СПб.))

Учасники Північної війни

Зображено царя та государя
московського Петра Олексійовича,
короля польського та курфюрста
саксонського Фрідріха Августа I,
короля шведського, готського та
вандальського Карла XII,
короля данського та норвезького
Фредерика IV,
короля пруського
Фрідріха Вільгельма IV.
Мідерит.
Лейпциг, 1713–1718 рр.
Національний музей (Варшава)

продовжувати війну з турками. Після успішної Віденської кампанії 1683 р. загроза експансії Османів у Європі зникла, країни Священної ліги вийшли переможцями у протистоянні з Високою Портою і тепер, наприкінці XVII ст., вони були зацікавлені в закріпленні територіальних і торгово-економічних змін у Східній Європі. У такій ситуації східний вектор воєнних зусиль Московії, яким вона переймалася у попереднє XVII ст., виявився відтепер неактуальним і вторинним, натомість пропозиція Бранденбурга відкрити шлях до Балтійського моря виглядала дуже привабливою.

Восени 1699 р. в Москві приймали шведське посольство, яке прибуло для підтвердження умов Кардиського мирного договору. Королівські посланці й гадки не мали, що в Кремлі за їхньою спиною вже повним ходом ідуть переговори між Петром I, емісарами польського короля Августа II та данськими дипломатами з приводу підготовки антишведського союзу. План дій коаліціантів передбачав послідовне вторгнення у шведські володіння в Північній Німеччині та Прибалтиці, захоплення їхніх ключових пунктів і поступове витіснення шведів.

Воєнні дії почалися в 1700 р. з облоги саксонським військом «балтійської брами» — Риги, яка належала шведській короні. Водночас данські війська висадилися у Голштинії, союзниці Швеції. Попри те, що на боці Карла XII виступили великі морські держави Англія та Голландія, виріядивши до Копенгагена ескадру адмірала Рука, весь тягар протистояння з мілітарною потугою сусідів мала винести саме Швеція. Сприятливою обставиною, яка дозволяла молодому шведському королеві (йому йшов 18-й рік) розраховувати на успіх, була повільність і неузгодженість дій супротивника.

Король прекрасно усвідомлював, що наразі союзники ведуть бойові дії відносно невеликими силами, але зі вступом у війну польської армії, а тим паче московської протидіяти їм буде набагато важче. Отже, слід було ще до появи на бойовищі «польського лиса» й «російського ведмедя» розбити ворожі сили поодинці.

Поки данська армія, очолювана королем Фредериком IV, розвивала наступ у Голштинії, Карл зосередив під Карлскруною 20-тисячне військо, яке шведський флот блискавично доправив до данської столиці. Поблизу Копенгагена не було достатньо сил, аби протистояти такому десанту, і шведи стрімко підійшли до міста, погрожуючи його знищенням. Так було покінчено з першим супротивником — у серпні 1700 р. данська делегація підписала мирний договір зі Швецією, який передбачав вихід Данії з війни.

Наступним об'єктом, обраним для нанесення удару, була саксонська армія, що тримала в облоговому кільці Ригу. Проте Август II, як тільки дізнався про розгром данців і просування каролінерів до Ліфляндії, згорнув табір і відступив у Польщу.

За іронією долі наступного дня після того, як данські дипломати підписали у Травендалі мир зі шведами, Росія замирилася з Туреччиною, а ще через день оголосила війну Швеції. У ситуації, що склалася, московське військо, яке перебувало у Північній Прибалтиці, взявши в облогу один із ключових пунктів — Нарву, опинилося зі шведською армією сам на сам. Попри чисельну перевагу росіян, їхні сили не можна було порівняти зі шведськими, тож у листопаді 1700 р. царська армія була розбита й відкинута.

Карл XII мав усі підстави тріумфувати: його план знешкодження союзників поодинці блискуче здійснився, і тепер належало лише закріпити успіх, змусивши капітулювати останнього противника — польського короля Августа II, який гарячково намагався заручитися підтримкою польських магнатів.

Втім, як виявилось незабаром, війна зовсім не добігала свого кінця, а лише тільки розпочиналася...

Союз трьох Фрідріхів

Зображено зліва направо:
короля Пруссії Фрідріха I,
короля Польщі Августа II
(як курфюрст Саксонії —
Фрідріх Август II),
короля Данії Фредерика IV.
Мідерит.

Лейпциг, після 1709 р.
Національний музей (Варшава)

ПІВНІЧНА ВІЙНА ТА УКРАЇНА

**Велика печатка
Війська Запорозького
часів Івана Мазепи**
Інститут рукопису
Національної бібліотеки України
ім. В. Вернадського (Київ)

Якщо практично всі попередні війни, які протягом другої половини XVII ст. Московська держава вела за участю Гетьманщини, тією чи іншою мірою відповідали геополітичним інтересам української сторони, то Північна війна до таких явно не належала. Йшлося про панування на Балтиці — регіоні вельми далекому від українських теренів. Якщо попередня воєнна активність Московської держави в Причорномор'ї могла сприяти зміцненню владних та економічних позицій української еліти, участь якої в цій експансії відігравала суттєву, а часом і вирішальну роль, то нова принципова зміна вектора зовнішньої політики Кремля була вкрай невідповідною для гетьмана і козацької старшини: вони ставали заручниками дійсно великої геополітичної гри, у якій доля Гетьманщини була лише однією з розмінних карт.

Ще на стадії підготовки дансько-саксонсько-російського союзу Петро I прагнув якнайшвидше розпочати воєнні дії, аби випередити Августа II в захопленні ліфляндських теренів. Крім того, вступ у війну російської армії, яка відтягнула б на себе частину шведських сил, був конче потрібний і данцям. Цар пообіцяв своїм спільникам у разі необхідності почати воєнні дії ще до підписання миру з турками, навіть якщо це виявиться для нього «убыточно». Після нарвського розгрому, коли кордони Московії виявилися фактично оголеними, а сама держава не готовою до продовження війни, стало очевидним, що відновити силовий баланс на прибалтійському театрі воєнних дій можна лише за рахунок кардинальної перебудови армії і, відповідно, всього державного господарства, яке мало працювати на її потреби.

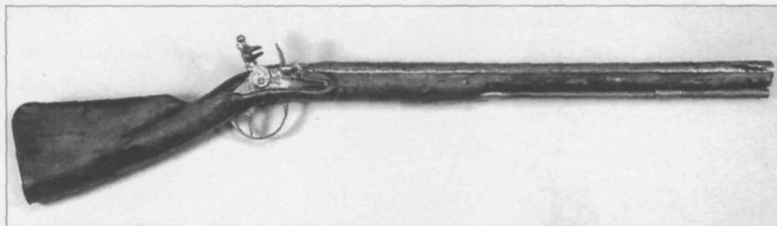
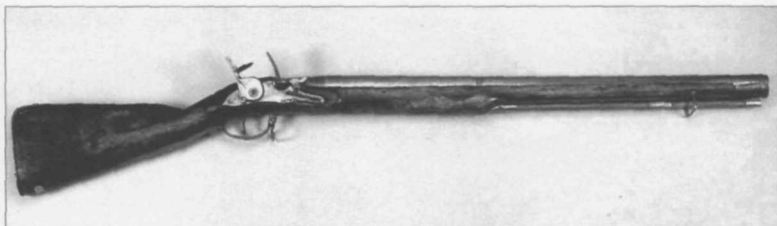

Протягом другої половини XVII ст. характер стосунків між Московською державою та Гетьманщиною, закладений Переяславською угодою 1654 р., зазнав суттєвих змін. Згідно з домовленостями (хоча оригінальний текст угоди не зберігся), козацька держава мала широкі права у зовнішньополітичній сфері, зберігала окремішній суспільно-політичний та адміністративно-територіальний устрій, збройні сили, фінансову систему і законодавство. Така адміністративно-політична автономія відповідала інтересам української старшини, яка вірила в те, що, відходячи в свій час від Польщі до Московії, вона просто міняє один протекторат на інший.

Козацька верхівка, вихована в традиціях річпосполитської політичної культури, розглядала укладення союзу як добровільний крок, що ґрунтувався на взаємних зобов'язаннях сторін. Проте Москва дивилася на угоду в контексті ідеї імперського самодержавства (т. зв. «Третього Риму») — як на перший крок до встановлення

Карта України XVII ст.
Мідерит Баттісто Гаманно.
Нюрнберг.
Львівський історичний музей

Російські морські мушкетони 1709 року (вгорі) та першої чверті XVIII ст. (внизу)
Центральний військово-морський музей та Державний історичний музей (Москва)

Один з різновидів російських мортирець

Призначенням мортирці було пострілом закинути металеву або скляну гранатку якомога далі.
Артилерійський музей (СПб.)

повного політичного контролю над Гетьманщиною. Зіткнення цих двох несумісних тенденцій спричинилося до низки українсько-російських конфліктів, у яких вирішувалася доля української державності.

На зміст домовленостей Гетьманщини з Московським царством фатально вплинула Руїна другої половини XVII ст., коли суперечки всередині української еліти й козацтва збіглися з великим переділом територій у Центрально-Східній Європі, який супроводжувався війнами й тривалим дипломатичним протистоянням найпотужніших держав цього регіону. Якщо в часи революції Хмельницького українська держава у формі Війська Запорозького грала роль активного суб'єкта міжнародних відносин, то тепер, під впливом внутрішньої нестабільності й зовнішніх втручань, вона поступово цю роль утратила. Уже в 60-ті роки XVII ст. землі держави Хмельницького стають предметом торгу між сусідами, зацікавленими в їх поділі. Козацькі еліти по обидва боки Дніпра упродовж наступного періоду намагалися грати на зіткненні інтересів сусідів-претендентів на українські території, періодично прагнучи взяти ініціативу до своїх рук, однак вони так і не змогли відновити територіальну цілісність Гетьманщини. Підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. між Московською державою та Річчю Посполитою остаточно визначило поділ українських земель між цими монархіями, віддавши до рук Кремля повну свободу дій щодо козацької автономії на найближчі десятиліття.

Перед початком Північної війни Гетьманщина зберігала ті основні риси своєї державно-політичної та військової структури, які були закладені ще Козацькою

революцією середини XVII ст. Модель її політичного устрою базувалася на звичаях та інституціях, пов'язаних із козацькою верствою, яка після Хмельниччини перебрала на себе функції організатора політичного, соціального та економічного побуту країни. Козацтво виступало речником державотворення, поповнювало своїми представниками політичну та військову еліту, визначало правове поле суспільного життя створеної ним держави. Політичний режим, який склався в Гетьманщині протягом середини — другої половини XVII ст., ґрунтувався на елементах військової демократії — колективному ухваленні рішень на загальних радах і виборності переважної більшості урядників. Щоправда, ці принципи поширювалися не на все населення, а лише на представників привілейованого стану — козаків, які були наділені політичними правами, звільнялися від різноманітних повинностей, мали окреме судочинство й адміністрацію, були особисто вільними.

Суспільно-політичний і адміністративний устрій цієї станової республіки, народженої під час війни з Річчю Посполитою, відповідним чином був структурований для воєнних потреб, наслідуючи традиції запорозького та реєстрового козацтва. Територія держави поділялася на 10 полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський, які, в свою чергу, складалися з сотень і були одночасно військовими частинами й адміністративно-територіальними одиницями.

На чолі урядової піраміди стояв гетьман, якому належала вся повнота військової, цивільної та законодавчої влади. Гетьман обирався довічно Генеральною радою, а з кінця XVII ст. він затверджувався на своїй посаді московським царем. Поряд із гетьманом важливу роль у політичному житті Гетьманщини відігравала Генеральна рада, що складалася переважно з представників козацького стану й ухвалювала найважливіші рішення: обирала гетьмана, затверджувала мирні угоди, приймала іноземних послів і схвалювала договірні статті. Непередбачуваність поведінки середнього й дрібного козацтва («військової черні») на радах, їх стихійний характер і погана керованість привели до поступового обмеження компетенції рад і нечастого їх скликання. Натомість усе більшого значення набула Рада старшини, де готувався перебіг Генеральних рад, визначалися кандидатури на гетьманство, велися переговори з іноземними

Один із різновидів
російських мортирець
Артилерійський музей (СПб.)

Гетьманське військо на марші
Фрагмент картини невідомого польського художника, кінець XVIII ст.
Музей Польського війська (Варшава)

державами, планувалися военні кампанії тощо. До участі в них, окрім генеральної старшини, іноді залучалися полковники, сотники, представники вищого духовенства і міської верхівки.

Центральним органом державного управління Гетьманщини була Генеральна військова канцелярія, яка виникла одразу ж на початку Козацької революції. Виконуючи спочатку роль штабу й особистої канцелярії гетьмана, вона протягом наступних років не тільки перетворилася на діловодну установу, через яку гетьман і генеральна старшина видавали найважливіші державні акти у сфері управління, дипломатії, військової справи, майнових відносин, але й виступала як орган нагляду за їх виконанням. З середини XVII ст. канцелярія виконувала також функції судової установи для розгляду особливо важливих справ, пов'язаних з інтересами держави і найвищими урядниками. Одночасно з Генеральною військовою канцелярією виник і орган судочинства — Генеральний військовий суд, підпорядкований гетьману й генеральному військовому судді, що розглядав справи генеральної та полкової старшини, апеляції судів нижчих інстанцій.

Управління полками здійснювалося полковником і полковою старшиною, чії посадові обов'язки нагадували функції гетьмана й генеральної старшини, тільки на нижчому рівні. Полковник був одночасно головою цивільної, військової та судової адміністрації в полку. Спочатку ця посада була виборною, а згодом він призначався гетьманом. В управлінні полком йому допомагали полковий обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий, що займалися вирішенням судово-адміністративних справ, вели реєстри (компути) козаків, установлювали місцеві мита й податки.

Щабелем нижче у військово-адміністративній ієрархії стояли сотні, очолювані сотниками і сотенною старшиною (отаман, писар та осавул).

Свою адміністрацію мали також міста, що поділялися на два типи — магдебурзькі та ратушні. Міста, наділені магдебурзьким правом (Київ, Полтава, Ніжин, Переяслав, Глухів, Чернігів, Гадяч, Стародуб, Новгород-Сіверський), належали до великих ремісничих і торгівельних центрів. Вони мали власний уряд — магістрат, що наглядав за ремісничими цехами й торгівлею, встановлював податки і мита, здійснював судочинство. Обсяг привілеїв ратушних міст був значно меншим, а їхні урядники призначалися козацькою старшиною, котра поступово перебирала на себе управлінські функції в місті.

Іван Мазепа (Мазепа-Колединський) (1639–1709)

Гетьман Лівобережної України (1687–1709). Походив з української шляхти герба «Курч» Білоцерківського повіту Київського воєводства. Здобув освіту в Київському та Варшавському єзуїтському колегіумах, навчальних закладах Голландії, Франції, Німеччини та Італії.

Кар'єра Мазепа почалася наприкінці 50-х років XVII ст. у Варшаві при дворі короля Яна II Казимира. Молодий шляхтич спочатку був нажем, а згодом виконував різноманітні доручення, в тому числі й дипломатичного характеру. Залишивши в 60-х роках XVII ст. королівський двір, Мазепа потрапив на службу до правобережного гетьмана Петра Дорошенка, а згодом — до лівобережного Івана Самойловича. На Лівобережжі Іван Мазепа досяг найвищого становища серед старшинської аристократії, посідаючи спочатку уряд «гетьманського дворянина», а потім генерального осавула (1682).

У 1687 р. внаслідок звичного для тогочасної практики доносу І. Самойлович був усунутий від влади. Дійсною причиною інспірованого Москвою перевороту став невдалий Кримський похід та занадто самостійна, на думку Кремля, поведінка гетьмана. Таким чином московська владна верхівка на чолі з князем В. Голіциним намагалася, з одного боку, перекласти вину за поразку на І. Самойловича, а з іншого — набути ще більшого контролю над Гетьманщиною. Найімовірніше, І. Мазепа не висувався українськими старшинами-заколотниками як головний претендент на булаву і не очолював заколот. В. Голіцин підтримав його як людину, яку він особисто добре знав, а тому вважав більш передбачуваним і контрольованим.

Уміло зігравши на інтересах заколотників, Москва при обранні І. Мазепа на гетьманство добилася прийняття Коломацьких статей (24 липня 1687 р.), які, крім іншого, зобов'язували старшину доносити на гетьмана, а також уперше поставили питання про соціальну і культурну інкорпорацію Гетьманщини в Московське царство («народ малоросійський всякими меры и способы с великоросійским соединять и в неразорванное крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением»).

Прийшовши до влади в таких надзвичайно складних і несприятливих для Козацької держави умовах, І. Мазепа за більше ніж 20 років свого правління, спираючись на підтримку козацької аристократії, доклав великих зусиль для розбудови і зміцнення економіки Гетьманщини, влади гетьмана, постійної найманої армії, намагався відновити територіальну цілісність право- та лівобережних земель. Тонкий поціновувач мистецтва й освічений правитель, він протегував розвитку будівництва, книгодрукування, освіти.

Львівський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
8 06 9 12

Інв. №

**Перше зображення герба
Івана Мазепи**

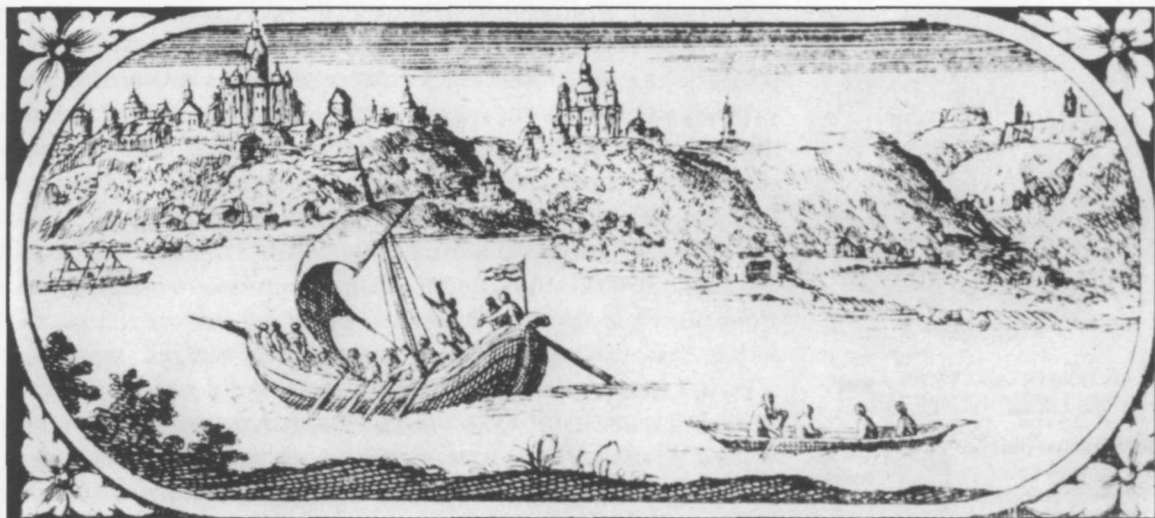
Зворот другої сторінки
«Молитвослова».
Чернігів, 1687 р.

З початком XVIII ст. внаслідок змін балансу сил у Європі та петровських реформ над автономією Гетьманщини нависла загроза повної ліквідації. Для порятунку давніх козацьких «прав та вольностей» гетьман починає шукати нового протектора козацької України. У 1705 р. він встановлює стосунки з польським королем Станіславом Лецинським, а за його посередництвом — з головним політичним суперником Петра I шведським королем Карлом XII. У жовтні 1708 р. Мазепа зі своїми прибічниками й частиною гетьманського війська переходить на бік короля. Умовою приєднання були гарантії шведського короля про надання Україні статусу незалежного князівства в складі Речі Посполитої поруч із Польщею та Литвою. Прихід шведського війська на українські землі був викликаний змінами воєнно-політичної ситуації у шведсько-російському протистоянні і виявився несподіванкою для Мазепи. Перебуваючи в умовах майже тотального контролю з боку московської влади, не маючи можливості тісного зв'язку з козацькими полками, задіяними у шведсько-російському протистоянні, зіткнувшись із жорстокими репресіями російського війська проти старшини й козацтва, гетьман був позбавлений підтримки значної частини українських сил і змушений спиратися головним чином на шведів.

Після поразки королівської армії і козацьких частин під Полтавою перебував разом із Карлом XII у турецьких володіннях. Помер у ніч з 21 на 22 вересня 1709 р. під Бендерами. Похований у Галаці, могила не збереглася.

Нові завдання Московської держави у зовнішньо-політичній сфері служили головною рушійною силою реформування інших галузей державного устрою. Перші заходи для перебудови московської армії звелися до запровадження нової моделі військової організації за західноєвропейськими стандартами (уніфіковані штати частин, озброєння, однострій, статуту й регулярний вишкіл). Але ще досить довго «новоприборные полки регулярного строя» сусідили в царській армії зі «старыми» становими утвореннями: дворянами, дітьми боярськими, стрільцями, солдатами полків «нового строя», хрещеними татарами, калмиками, донськими козаками, смоленською шляхтою тощо. Дефіцит військової сили змушував Петра I використовувати ці контингенти для поповнення регулярних частин та організаційно «підтягувати» їх до нових стандартів.

Надійшла черга і до військ гетьманського регіменту. Військово-політичний устрій Гетьманщини лишався недоторканим доти, доки цьому сприяла воєнна обстановка.

Якщо протистояння України з Кримом і Туреччиною — основними противниками наприкінці XVII ст. — не вимагало кардинальних заходів для зміни політичного устрою Гетьманщини, то вступ у Північну війну на боці Росії, а надто початок модернізаційних реформ Петра I і переорієнтація експансії Москви з півдня на північ у корені змінили становище. Нова ситуація виразно розкрила справжню суть відносин між Гетьманщиною та Московією, і якщо раніше в українській еліті могли існувати певні ілюзії щодо перспектив Козацької держави, то тепер вони остаточно розтанули.

В очах царя козацькі й охотницькі полки були лише військовою силою, яка принципово не відрізнялася від слобідських чи донських козаків, калмиків і московських полків *«старого строя»*. Про це свідчить не тільки використання їх для вирішення допоміжних завдань (ведення рейдів, розвідки, переслідування, охорони комунікацій тощо), але й застосування їх усіх у рамках одних з'єднань і загонів.

Після перших перемог у Лівонії й нарощування боездатності регулярної російської армії Петро I дедалі скептичніше дивився на перспективи станового за своїм характером козацького війська. Вимагаючи в серпні 1706 р. вислати в район Острога 4-тисячний відділ козацької кінноти, цар наказував вибрати таких козаків, які б *«могли быть довольно время на службе и не разбежались»*. Наймані та козацькі полки почали передаватися до складу не тільки російських, але й союзницьких польсько-саксонських відділів, чого не могло бути раніше. У кращому разі козакам доводилося брати участь

Вигляд Києво-Печерського монастиря з лівого берега Дніпра

Мідерит з «Патерика Печерського», 1702 р.

Державна печатка Петра I
Артилерійський музей (СПб.)

**Протазан офіцера
російської армії**

Протазанами озброювалися обер-офіцери фузілерних рот та штаб-офіцери. Загальна довжина протазана — 2 м 57 см, сталевого навершя з трубкою — 62 см, ширина леза — 15 см.
Початок XVIII ст.
Артилерійський музей (СПб.)

у рейдах і дрібних сутичках, де випадало пожити трофеями. У гіршому — вони виконували другорядні завдання для забезпечення дій головних сил: утримували пікети, караули й поштові станції. При відсутності стабільного постачання козацьких підрозділів це призводило до їхнього повного виснаження. Російські та іноземні офіцери відбирали в козаків трофеї, харчі й навіть верхових коней. Особливо великих збитків було завдано найманим гетьманським полкам, через що Мазепа спеціально роз'яснював царським урядовцям, що вони *«яко войско платное и сами для службы военной затягаются, и коней своих для военной только оказии дорогою ценою купуютъ. Найпаче то за великую трудность и обиду вмениятъ, что разные великороссийские гонцы коней их насильно под себя берут»*.

Бойова тактика та прийоми українського війська істотно відрізнялися від нових стандартів, запроваджуваних у російській армії. Вироблені в ході війн з Кримом і Туреччиною форми бойових порядків засновувалися на використанні активної легкої кінноти, що спиралася на глибокі піхотні шикуння, захищені возами й артилерією. Будучи досить рухомим, піхотний табір у польовій битві залишався здебільшого пасивним, підтримуючи вогнем наступ кінноти. Сердюцька й козацька піхота поза табором діяла вкрай рідко й неактивно. Окреслюючи характер дій гетьманських полків у найближчій кампанії, Петро I писав до Мазепи в січні 1707 р.: *«...Понеже можете знать, что войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советываю вам довольно число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться...»*.

Окрім негараздів воєнного часу, козацька старшина мала чимало клопоту і з московськими урядовцями та іноземними офіцерами, які, погано розуміючись на українській специфіці, провокували численні конфлікти, вдавалися до зловживань. Поступове впровадження практики, коли українськими полками командував російський генералітет, створювало прецеденти для поширення влади московських урядовців і на інші сфери державного життя Гетьманату.

Все це закладало передумови для виникнення нових російських військово-адміністративних органів, які

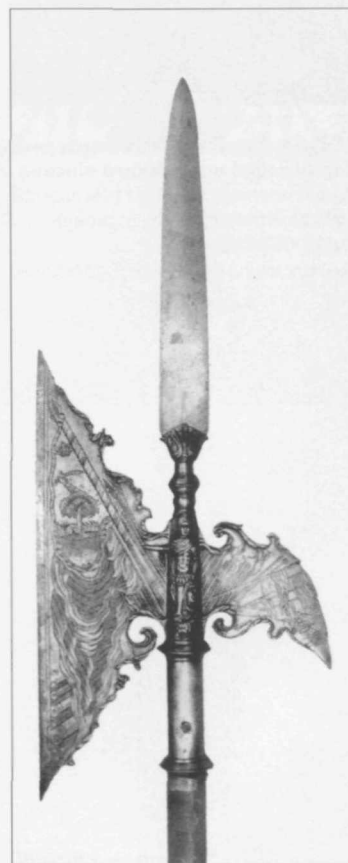
централізовано управляли частинами гетьманського регіменту. Як відомо, ще з другої половини XVII ст. опосередковане керівництво українськими військовими справами здійснював Малоросійський приказ Московської держави. Втім, його участь у розв'язанні воєнних питань була незначною, а використання українських військ — мінімальним, що залишало достатній простір для гетьманської влади. Проте з 1701 р. функції загального органу управління російськими військами почав виконувати Приказ військових справ (у 1706 р. злився з Ближньою канцелярією). В Україні його розпорядження поширювалися на місцеві органи російського управління — воєвод та комендантів фортець, які дедалі частіше втручалися у внутрішнє життя гетьманату. Проте для більш регулярного й ефективного керівництва українським військом цього було замало — місцеві органи російського управління у своїй діяльності не були пов'язані між собою, а сфера їхньої компетенції потребувала щонових підтверджень від царя. У 1706 р. в складі російської армії було створено т. зв. Українську дивізію — окреме військове утворення, яке у воєнний час мало характер з'єднання козацьких та охотницьких полків Лівобережної Гетьманщини й Слобідської України. Командир Української дивізії призначався царським указом і під час походів перебирав на себе стройове та польове управління всіма українськими полками, а також російськими частинами, котрі на той час перебували в Гетьманщині. Призначеному на цю посаду в травні 1708 р. майору Лейб-гвардії Преображенського полку Василеві Долгорукову приписувалося *«быть со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, с дворяны и с царедворцы, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пешими салдацкими, и с слобоцкими Черкасскими, и с кумпанейскими полками, и гетманскими многими regimentами на Украине командиром»*. Про обсяг повноважень командира дивізії повідомлялося московському київському воєводі Дмитру Голіцину, який здійснював загальне військово-політичне керівництво українськими військами.

Попри чіткі тенденції щодо усунення гетьмана й генеральної старшини від керівництва військом, їхній контроль над козаками й найманцями все ж таки був значним. Цьому сприяла в першу чергу залежність війська від гетьмана у забезпеченні грішми і продовольством. Російський уряд на той час був не в змозі повністю перебрати

**Печатка
Малоросійського приказу**
Мініатюра з «Титулярника».
1672 р.

**Алебарда сержанта
російської пішої гвардії**
Загальна довжина — 2 м,
сталевого навершя з трубкою —
70 см, ширина від леза сокири
до крюка — 29,5 см.
Початок XVIII ст.
Артилерійський музей (СПб.)

на себе утримання українських полків, обмежуючись, як і в попередні часи, видачами нагород старшині. Характерним щодо цього видається конфлікт між Мазепою та Меншиковим, який спалахнув у 1707 р. Коли російський можновладець від свого імені наказав охочекомонному полку Танського виступити в похід, гетьман, розгніваний тим, що Меншиков «без моего ведома и согласия ордонансы людям регименту моего посылает», заявив: *«И кто же там* Танскому без моего указа месячные деньги и провиант выдаст? И как он может без воли моей идти куда-нибудь с полком своим, которому я плачу? А если б пошел, то я б его велел как пса расстрелять»*.

Втім, окрім суто військових, існували й інші поважні причини для занепокоєння майбутнім Козацької держави. Перші плани щодо ліквідації української автономії почали виношуватися в оточенні Петра I ще в 1703 р. Московські достойники планували після смерті (або насильницького усунення від влади) гетьмана Мазепи ліквідувати козаків як стан, перетворивши їх на регулярні військові формування або ж переселивши на східні кордони Московії. Активні дії в цьому напрямі розпочалися на початку 1707 р. — якраз напередодні очікуваного вторгнення шведів.

Царським указом від 29 січня 1707 р. князю Дмитрію Голіцину велено *«ведать [к] белгородскому розряду Киев и все замки в черкасских городех, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам в Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а имянно во управлении артиллерии и магазинов»*. У березні того ж року голові Військового приказу Тихону Стрешневу наказувалося *«князь Дмитрия [Голіцина] ... за честь города Киева писать Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд»*. За слушним спостереженням російського історика Павла Мілюкова, в цій реформі, окрім переведення військової влади з Малоросійського приказу до Розрядного, який виконував функції військового міністерства, і, по суті, створення нового військового округу, ми бачимо подальшу централізацію військового та адміністративного управління. Внаслідок цього в руках київського воеводи зосереджувалися основні функції управління не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, але й мобілізаційними ресурсами Севського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території

Штаб-офіцерський шийний знак («рінграф») шведського війська
Мідь, покрита золотом (накладний орнамент) та сріблом (основа).
1672–1697 рр.
Королівський Арсенал (Стокгольм)

Олександр Меншиков (1673–1729)

Один з найближчих сподвижників Петра I. Був слугою царського фаворита Франца Лефорта, а згодом — особистим камердинером Петра I. Завоювавши довіру й симпатію монарха, Меншиков супроводжував його у закордонних подорожах, військових виправах, поїздках по Росії. Довгий час був найближчим дорадником царя, не обіймаючи офіційних посад. У 1702 р. призначений комендантом щойно відвоєваної у шведів фортеці Нотебург, а наступного року — губернатором найбільшої та найбагатшої з прибалтійських провінцій — Інгерманландії. Керував будівництвом Санкт-Петербурга, Кронштадта, корабельних верфей на Півночі. У 1704 р. одержав чин генерал-майора. Командуючи під час Північної війни піхотними та кавалерійськими з'єднаннями, відзначився у битвах при Каліші (1706), Лісній (1708) та під Полтавою (1709), був удостоєний чину фельдмаршала.

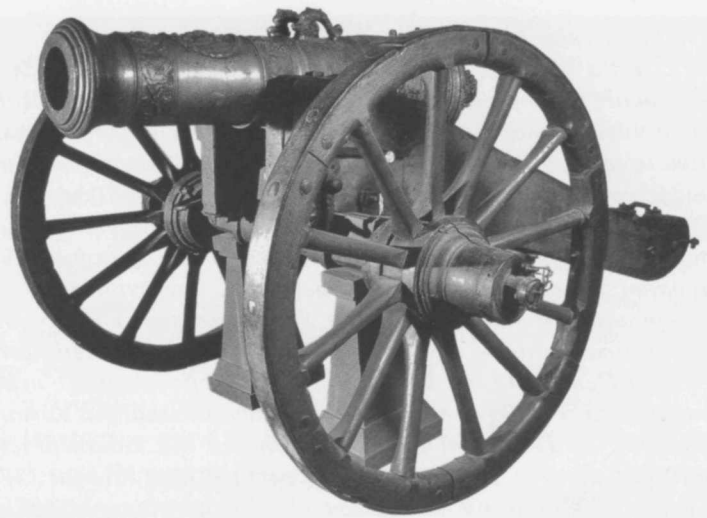
Князівський герб
О. Меншикова

Меншиков мав напружені стосунки з частиною «старомосковської» знаті, а також козацької верхівки, котра з презирством ставилася до непомірних амбіцій та жадібності «безродного» вискочня. У 1706–1707 рр. він мав тривалий конфлікт з Іваном Мазепою. Після смерті гетьмана Скоропадського та скасування гетьманського правління Меншиков неодноразово конфліктував з керівництвом Малоросійської колегії, оскільки прагнув до розширення своїх маєтностей в Україні. У 1709–1713 рр. командував експедиційними силами в Польщі, Курляндії, Померанії та Голштинії. Протягом 1718–1724 та 1726–1727 рр. був президентом Військової колегії. У 1725 р. фактично посадив на трон Катерину I, двома роками пізніше заручив свою доньку з онуком Петра I. Ставши на короткий час неофіційним правителем імперії, Меншиков не зумів забезпечити собі підтримку гвардії та аристократії, був звинувачений у державній зраді, усунений від влади й засланий до Сибіру, де й помер.

Гетьманщини. Така надмірна концентрація військових і владних важелів у руках московського можновладця під приводом військових потреб для козацької верхівки та гетьмана означала очевидну і неминучу перспективу подальшого усунення їх від участі в реальному керівництві українськими справами.

Уже влітку 1707 р. Гетьманщиною поширилися чутки про «устроение регулярным обычаем» козацьких полків, що викликало серйозне хвилювання серед старшини й рядового товариства. «Перебор» реєстрових козаків мав на меті виділити з їхнього середовища найкраще підготованих і озброєних, котрі могли б служити у гетьманському війську на постійній основі. Цей захід дозволяв

**Російська 1/2-пудова
подовжена гаубиця**
Артилерійський музей (СПб.)

Ладуння рушниці

Вгорі: солдат готується відкрити панівку й досипати на неї порох.
Внизу: солдат шомполом
прибиває заряд.
Малюнки з французького
піхотного статуту.
1705–1710 рр.

відокремити справді боездатну частину козацького війська від неможливої й соціально нестабільної «голоти», яка в умовах майнового розшарування козацького стану вже не могла справно нести військову повинність.

Втім, після організаційних реформ початку 1707 р., у результаті яких в Україні було створено нові, непідвладні гетьману російські адміністративні структури, українська еліта об'єктивно була змушена чинити опір. Будь-які зміни в козацькому стані, навіть якщо вони не мали принципового, модернізаторського характеру, після заснування Української дивізії й фактичного зосередження адміністративного та оперативного управління в руках київського воєводи віщували для гетьмана Мазепи та старшини лише одне — втрату контролю над військом, а відтак і влади в державі, для якої армія від часів Хмельницького була стрижневою основою. Загроженість традиційних форм військового устрою небезпідставно розцінювалася українською елітою (і не тільки) як прецедент зміни всієї моделі влади, суспільних відносин, структур суспільного побуту.

Очевидно, Петро I теж не наважився швидко втілити свої плани в дійсність. Він побоювався чи то опору з боку козацької еліти й, можливо, самих козаків, чи то швидкого наближення шведської армії, яка могла б захопити гетьманське військо зненацька, під час комплектування виборних «кумпаний», послабивши таким чином оборону західного напрямку.

ГЕТЬМАНАТ «ОБОХ БОКІВ ДНІПРА»

Допоки військові дії точилися на далеких прибалтійських фронтах, козацька верхівка на чолі з Мазепою не надто захоплено сприймала щонові накази царя про висилку до діючої армії козацьких відділів. Втім, ситуація змінилася докорінно, коли польсько-російський союз став розповзатися під переможними ударами шведської армії. Протягом 1702–1704 рр. Карлу XII вдалося завдати кілька поразок армії Августа II — саксонцям і коронним військам Речі Посполитої, оволодівши стратегічно важливими центрами Польщі. Влітку 1704 р. сейм оголосив Августа II детронізованим, а замість нього на престол було зведено познанського воєводу Станіслава Лещинського, який очолював опозиційне саксонцям магнатське угруповання. Проте прибічники Августа, покладаючись на допомогу 17-тисячного російського корпусу, утворили Сандомирську конфедерацію, змагаючись за повернення Августа на польський трон. У Речі Посполитій виникло двовладдя і фактично розпочалася громадянська війна.

Аби не допустити просування шведських військ та союзних їм відділів «станіславівців» (прибічників Лещинського) далі на схід, Петро I наказав Мазепі вступити зі своїми військами на землі Речі Посполитої — в «польську» Україну. Крім протистояння шведам, цар намагався таким чином підтримати позиції свого спільника Августа II. У квітні 1704 р. козацькі полки на чолі з гетьманом форсували Дніпро і вступили на Правобережну Україну. В липні козацьке військо оволоділо Білою Церквою, досягнуло Бердичева й Тернополя. Далі бойові дії планувалися на території Руського воєводства. Все це змусило Карла XII покинути Львів і вирушити на Варшаву.

Гетьман Іван Мазепа
Гравюра Мартіна Бернігерота,
початок XVIII ст.

Автограф Івана Мазепи

A handwritten signature in cursive script, reading 'Іван Мазепа'. The ink is dark and the handwriting is fluid and characteristic of the 17th-18th century.

Булава, що за переказом належала гетьману Івану Мазепі й після його смерті перейшла у спадок до Пилипа Орлика
Муниципальна бібліотека
(Лінчопінг, Швеція)

На початку 1705 р. шведи намірялися знов захопити Руське воеводство, але їм перешкодили дії російської армії та 40-тисячного корпусу Мазепи — вони досягли Зборова і, переправившись через Серет, рушили на Львів. Наприкінці серпня 1705 р. корпус рухався за маршрутом Магерів–Потилич–Рава Руська–Угнів–Томашів і 7 листопада дістався Замостя. Звідти гетьман вирушив до Спільського воеводства рейдовий загін чернігівських і гадацьких козаків та компанійський полк Танського. Загону ставилися завдання переважно диверсійного характеру: знищувати населені пункти, бази конфедератів та матеріальні ресурси.

Наприкінці 1705 р. інтенсивність пересувань супротивних армій значно знизилася. Російське і польсько-саксонське командування розцінило це як завершення кампанії. Однак у грудні 1705 р. Карл XII виступив у район Гродна і блокував союзницьку армію, для якої облога міста виявилася цілковитою несподіванкою.

Поставлений перед загрозою шведського вторгнення, Петро I намагався в першу чергу підготувати до нього західні кордони і, по можливості, врятувати гродненську армію. У Мінську було зібрано 15-тисячний корпус російського війська, а гетьману Мазепі наказали якомога швидше приєднати до нього ще 15 000 української кінноти. Перед військами гетьманського регіменту було поставлено завдання сковувати лівий фланг шведів постійними набігами та налагодити зв'язок із гродненським табором. Крім того, окремі українські залоги мали розміщуватися в Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах.

Паралельно збільшувалася московська військова присутність і в самій Гетьманщині. Передислоковані

на Лівобережжя російські полки потребували величезної кількості провіанту і фуражу, що обернулося справжньою економічною катастрофою для козацьких і селянських господарств, і без того переобтяжених воєнними витратами. У 1706 р. розпочалася форсована реконструкція Київської фортеці, яку Петро I мав намір перетворити на один з найбільших опорних пунктів для своєї армії. Фортифікаційні роботи, на які масово зганялися козаки Київського, Переяславського та Чернігівського полків, виявилися для них не лише важкою повинністю, але й принизливим заняттям, негідним для «людей лицарських».

Притлумлене невдоволення старшини московською політикою переростало у ненависть і переконувало в необхідності контрдій. За опосередкованими свідченнями відомо, що серед найближчого оточення гетьмана Мазепи ще від початку Північної війни обговорювалися дві можливі альтернативи для перетворення Гетьманщини на «удільне козацьке князівство». Одна з них — «польський» — мав спиратися на Гадяцький трактат 1658 р., згідно з яким Козацький Гетьманат як Велике князівство Руське ставав повноправним членом оновленої литовсько-польсько-руської федерації. Другий — «кримський» — робив ставку на союз із Кримським ханатом і, ширше, — його сюзереном, Османською імперією.

Розстановка сил, пов'язана з перенесенням війни на Правобережну Україну, та активна участь у ній мазепинської армії схилили терези на користь «гадяцької» альтернативи. Перші контакти з польським королем Станіславом Лещинським, з яких виросте майбутній польсько-українсько-шведський договір, Мазепа, судячи з усього, зав'язав саме під час свого перебування на Волині. Імовірно, вже на початку 1707 р. через посередництво Лещинського до переговорів приєднався його протектор і військовий гарант — Карл XII. Таким чином, польсько-український союз вийшов за рамки двостороннього й почав переростати на масштабну коаліцію, основним противником якої була Московія.

Бойові дії 1704–1706 рр. не тільки вперше за всю Північну війну перенесли її вогонь на власне українські етнічні землі, але й допомогли реалізувати одвічну мрію Мазепи та кількох поколінь козацьких політиків — воз'єднати під однією булавою право- та лівобережні землі колись єдиної Козацької держави Богдана Хмельницького. Титул «Гетьмана його Царської Пресвітлої Величності Війська Запорозького обох боків Дніпра»

SACRÆ REG. MAJEST.
SVECIÆ
UNIVERSALES
ad Inclitos Ordines
Magni Ducat. Lithuanie.

Ihrer Königl. Majest.
von Schweden
UNIVERSALES
an die Hohe- und Befehlgebende Stände des
Groß-Kürstenthums Litthauen.

Універсал Карла XII
білорусько-литовській шляхті
1706 р.

Ручна мортирка та скляні корпуси ручних гранад
 Артилерійський музей (СПб)
 та Музей історії сухопутних військ
 (Відень, Австрія)

Сумка для ручних гранад шведського гренадера
 Сумка виготовлена з чорної шкіри, її кришка прикрашена аплікацією у вигляді коронованої королівської монограми жовтого кольору на блакитному тлі.
 Музей Армії (Стокгольм)

для Івана Мазепи відтепер набував цілком реального змісту: збурений війсьними подіями люд Правобережжя почав покочуватися, утворивши 7 козацьких полків.

Росія, заклопотана підтримкою Августа II та здобуттям прибалтійських фортець, у цей час не могла суттєво впливати на перебіг тутешніх подій, тож гетьман на деякий час отримав повний карт-бланш і свободу дій, усунувши від влади неприхильного до нього фастівського полковника Семена Палія та обсадивши опорні пункти козацькими і найманськими залогами. Розпростершись по обидва боки Дніпра, Козацький Гетьманат мав шанси повернутися до великої політики як мало не самостійний гравець.

Втім, воєнна фортуна знову виявила свою непостійність.

Шведська легка мортира та чавунне ядро до неї
 Нарвський музей
 (Нарва, Естонія)

«ШВЕДЧИНА»: МІЖ МОЛОТОМ І КОВАДЛОМ

10 січня 1708 р. шведська армія, у складі якої нараховувалося 16 200 піхотинців та 20 700 кавалеристів — загалом близько 37 000 чоловік, почала форсувати Віслу. Шведське командування мало намір завдати удару по російських військах, що стояли за Бугом, обійшовши їх з боку північної Мазовії. Рухаючись трьома колонами у напрямі Дробін–Цеханув–Тікотин–Гродно, королівська армія долала слабо заселені терени, вкриті непрохідними лісами і болотами, повсякчас наражаючись на опір місцевого населення. Тодішні звичаї ведення війни чітко поділяли «людей війни» та «людей праці» на два непримиренні табори, з яких перший, маючи на своїй стороні силу, нещадно й жорстоко стверджував свою вищість над іншим, змушеним волею обставин віддавати важко зароблене до рук непрошених зайд, байдуже з якої армії вони були — зі «своєї» чи «чужої».

Власне, з першими проявами, м'яко кажучи, «недружнього» ставлення місцевого населення до армії Карл XII зіткнувся саме в Мазовії, мешканці якої кидали напризволяще свої оселі, ховали в лісах майно і худобу, нападали на шведських розвідників і фуражирів. Ця обставина виявилася для королівської армії особливо дошкульною. Окрім людських втрат, під час цього перемаршу загинула велика кількість коней, реквізованих шведами в Саксонії, що значно утруднило транспортування артилерії та обозів.

28 січня шведські війська разом з відділами короля Станіслава Лещинського, що незадовго перед тим приєдналися до них, увійшли до Гродна. Давши своїм солдатам короткий перепочинок, Карл XII повів армію далі через Ліпніки й Ольшани на Сморгонь.

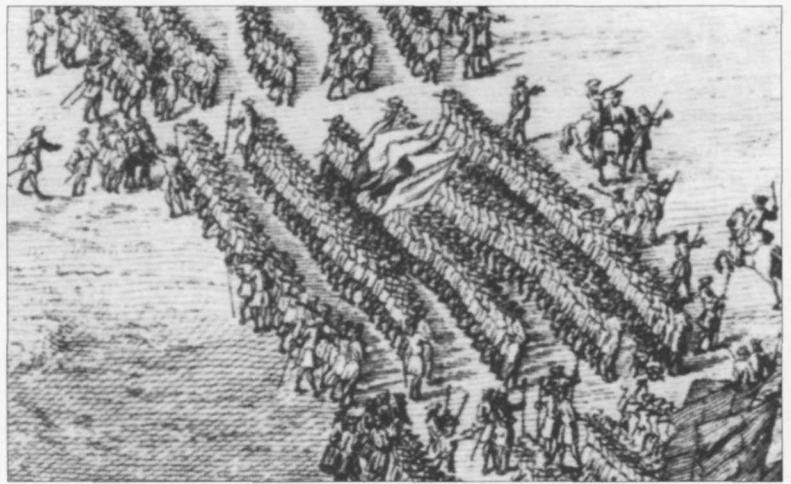
Магнус Стенбок

Приклад носіння шведської кавалерійської кіраси на шкіряній колет.
Герман Вейбе, 1699 р.
Національний музей
(Познань, Польща)

Російська піхота в лінійному шикуванні

На малюнку показано шикування
батальйону в п'ять ліній,
кожна з яких за чисельністю
дорівнює сотні.

Фрагмент гравюри
Ніколя де Лямерсі.
Державний Ермітаж
(СПб.)

Кавалерист
Французька гравюра.
1695 р.

Військові наради, що відбувалися в цей час у королівській ставці, виявили суперечності щодо подальших дій: частина генералітету схилилася до того, аби рухатися далі на Лівонію, звільнивши її від російської окупації, натомість Карл XII мав намір іти далі вглиб Російської держави. Розбивши головні сили росіян і захопивши Москву, він розраховував продиктувати Петру I вигідні для себе умови миру.

Цілком можливо, що водночас із цими приготуваннями завершувалася й підготовка тристоронньої польсько-українсько-шведської угоди. Її зміст і сьогодні реконструюється істориками за опосередкованими даними: за умов надзвичайної секретності ведення переговорів та втрати королівського архіву відновити його в повному обсязі практично неможливо. Стрижневою ідеєю угоди був Гадяцький трактат 1658 р., за яким Україна як Велике князівство Руське мала посісти в Речі Посполитій місце, рівне Польському королівству та Великому князівству Литовському. Швеція мала виступити гарантом угоди і водночас військовим союзником обох інших її учасників. Зокрема, Карл XII зобов'язувався обороняти Гетьманщину від московських військ, для чого мав бути виділений окремий допоміжний корпус, а до Стародуба, Мглина, Батурина, Полтави й Гадяча мали увійти шведські залоги, котрі перебували б під загальним командуванням Мазепи.

Карл XII також розраховував, що Лещинський, придушивши в Польщі опір своїх супротивників, скерує свої війська і корпус генерала Крассау в Україну, звідки, з'єднавшись із військами Мазепи, розпочне наступ на Москву з півдня, тоді як королівська армія наступатиме

«Градъ Батуринь»

На жаль, не залишилося жодного зображення гетьманської столиці, за винятком цього схематичного малюнка.

Мініатюра початок XVIII ст.

на російську столицю із заходу. Забезпечення цієї операції мали здійснювати два допоміжні корпуси, кожен з яких нараховував по 14 000 чоловік: генерала Левенгаупта, що рухався з Ліфляндії на з'єднання з основними силами короля, та генерала Любекера, який мав здійснити напад на Петербург з боку Фінляндії, зв'язавши сили росіян на півночі.

Російська армія, попри значну чисельну перевагу, відходила з теренів Речі Посполитої, практично не вступаючи у відкриті лобові зіткнення зі шведами. Реалізуючи стратегію «скіфської війни», схвалену на минулорічних жовківських нарадах, армія Петра I розташувалася на величезному обширі західних кордонів Росії, готуючись до дій у будь-якому напрямі ймовірного просування противника. На нараді в Бешенковичах у лютому 1708 р. на пропозицію Мазепи, який зовні ще поводився лояльно до царя, у разі просування шведів у московському напрямі, 57-тисячна армія Шереметева мала відступати з Вітебська до Дніпра, щоб на початку весни, із налагодженням шляхів і переправ, перейти до наступальних дій. Якби Карл XII вирішив приєднати до себе війська Левенгаупта, корпус генерала Боура, що стояв неподалік від Риги, мав переслідувати їх і вдарили по них з тилу. В іншому разі, якби король звернув до Ліфляндії для з'єднання з Левенгауптом, армія Шереметева повинна була б іти йому навздогін, поспішаючи на допомогу Боуру. Решта військ задіявалася на півночі для оборони Інгрії, а на півдні — України.

Розлогі доводи й витончені вмовляння генералів і міністрів так і не змогли відвернути Карла від намірів глибокого вторгнення до Росії. Початок весни 1708 р.

Піхота на поході

Французька гравюра.

1695 р.

ознаменувався облаштуванням тилів королівської армії у Литві, а це віщувало лише одне — близький початок походу на Москву. 27 березня 1708 р. ставка Карла XII отаборилася в Радошкевичах, звідки король керував останніми приготуваннями до кампанії, листуючись із литовськими магнатами і вивчаючи терени майбутнього походу.

У середині червня шведські війська розпочали наступ через Мінськ та Ігумен у напрямку до р. Березини, яку форсували, просуваючись на схід. Російські війська відступили без бою і зайняли позиції над р. Бабич поблизу Головчина. Відсутність інформації про точний напрям просування противника й намагання перешкодити його рухам на максимально можливому обширі зіграло проти росіян. Війська центру, розтягнуті на кілька десят кілометрів уздовж річки, опинилися відрізаними від флангів багnistими ділянками лісу. 13 липня, після дводенного артилерійського обстрілу, шведська піхота вброд перейшла річку й атакувала центр російської армії. Попри затятий опір дивізії Репніна, на яку припав головний натиск шведів, росіяни не змогли втримати своїх позицій і зі значними втратами відступили.

Гренадер Йончепінзького полку

На момент Полтавської битви полк завдяки значним втратам зменшився до складу одного батальйону. Разом із підрозділами Нерке-Вермландського, Далекарлійського та Вестерботенського полків він штурмував редут № 8. А після того, як штурм завершився невдало, вони були заатаковані російською піхотою під керівництвом генерал-лейтенанта Ренцеля, що за чисельністю перевищувала шведів у декілька разів. Одночасно удару в тил їм завдала кавалерія генерал-лейтенанта Гейскіна. Після короткого бою залишки шведів на чолі з генералом Роосом відійшли до гвардійського шанця, де після переговорів капітулювали.

Гренадер одягнений у синій каптан з червоними обшлагами, підкладкою та кантами. Камзол і штани шили зі шкіри мездрою назовні, завдяки чому вони мали замшеву поверхню. Панчохи — з сукна червоного кольору. На ногах черевики з чорної шкіри, що застібалися на мідні пряжки.

Однією з головних відмінностей однострою гренадерів була шапка, що, на відміну від капелюхів, не завжала кидати гранати. Її реконструкцію виконано на основі декількох описів, а також шапки гренадерів

Ревельського гарнізонного полку, що зберігається у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (Санкт-Петербург). На налобнику гренадерської шапки Йончепінзького полку було зображено монограму короля Карла XII в оточенні палаючих гранат. На передньому закоті — герб графства та міста Йончепінг, з мешканців яких формувалася полк. Усі зображення виконано аплікацією з різнокольорових тканин. Шапки капралів додатково прикрашали вузьким золотим галуном, сержантів — срібним.

1. Гренадерська шапка Ревельського гарнізонного полку де ля Гарді: налобник прикрашають зображення палаючих гранат, що оточують королівську монограму, передній закот — три леви з гранатами, а задній — 5 гранат та гаптований напис «GRENADIERS DE DANNENFELD».

2. Гренадерська шапка Нерке-Вермландського полку.

3. Гренадерська шапка Седерманландського полку.

Усі шапки оздоблено за однією схемою — королівською монограмою, зображенням гранат та гербом місцевості, з якої набиралася полк.

Гренадерська шапка Ревельського гарнізонного полку де ля Гарді
Артилерійський музей (СПб.)

Через ліве плече гренадера перекинута сумка для набоїв, а на її перевесі за допомогою шкіряного ремінця закріплена латунна трубка для тліючого ґноту, за допомогою якого запалювали гранати. Через праве плече перекинута сумка для гранат. Мушкет знаходиться за спиною, щоб не заважав кидати гранати.

На поясі висить натруска з порохом для підсіпання на панівку мушкета. Холодна зброя гренадера складається з багнета і шпаги. Унтер-офіцери озброювалися ще й мушкетами.

Кришка сумки для набоїв прикрашена шкіряною аплікацією, що зображує королівську монограму під короною. А кришка сумки для гранат розмальована олійними фарбами. Сумки та перевесі сержантів могли додатково прикрашатися по краю обшивкою зі срібного галуна.

Гренадера зображено в той момент, коли він готується кинути гранату — йому залишається по команді відкусити край паперової трубки на гранаті й підпалити запал тліючим ґнотом.

Фрагмент плану битви під Головчиним 13 липня 1708 р.
Зображено підхід шведського війська до російських укріплених позицій під керівництвом Репніна та позиції шведської артилерії. 1708 р.

Князь Нікіта Репнін (1688–1726)

Поразка під Головчиним відкрила шведам шлях на Могилів, який без спротиву був зайнятий 18 липня. Проте виснажене королівське військо не могло рухатися далі, потерпаючи від нестачі коней і припасів. Надії пожитися здобиччю у вщент розорених і випалених могилівських околицях не справдилися. У Могилеві Карл XII віддав наказ корпусу Левенгаупта негайно знятися зі своїх стоянок у Ліфляндії та із запасами провіанту, фуражу і боеприпасів швидко рухатися на з'єднання з головними силами армії. В очікуванні його підходу навіть довелося на кілька днів затримати вихід з Могилева. Проте непосидючий король не бажав залишатися у непевності напередодні осінньої пори, коли дощі й сльота могли перекреслити його амбітні плани завоювання Росії. Тож 17–18 серпня шведи форсували Дніпро й почали просуватися у південно-східному напрямі.

Рух королівської армії на Москву, за яким з неприхованою тривогою стежив Мазепа, з самого початку виявився непевним і звивистим. Рухаючись на Чирков, що над Сожем, шведи, повернувши на південь, спочатку намагалися обійти російські війська, сконцентровані

Обер-офіцер (лейтенант) та штаб-офіцер (підполковник або полковник) армійської піхоти

Відмінність в одностроях цих двох категорій офіцерського складу полягала в неоднаковій кількості галунів для оздоблення каптанів та різних малюнків на «рінграфах» — нагрудних офіцерських знаках. У молодших офіцерів — лише монограма короля, а в старших — монограма в оточенні

гербових левів, пальмових гілок, «трофею» тощо.

Хоча всі офіцери мали власних коней, під час битви обер-офіцери були пішими, а штаб-офіцери здійснювали командування верхи. Вони взували драгунські чоботи з острогами, а піші офіцери, оскільки в таких чоботах

неможливо було ходити, носили черевики з панчохами.

Штаб-офіцери могли прикрашати краги своїх шкіряних рукавичок галунами та бахромою.

До кінського спорядження входила також пара пістолетів в ольстрах.

1

2

Кодацький поріг на Дніпрі
Літографія, 1849 р.

**Однострій,
що належав Карлу XII**

На відміну від своїх пишно одягнутих генералів та старших офіцерів, шведський король носив однострій простого солдата.
Музей Армії (Стокгольм)

в Гірках (на Чернігівщині), загрожуючи відрізати їх від Москви. Це спричинило відступ останніх до Мстиславля, де російська армія розділилася на кілька дивізій. Налякавши противника обхідним маневром, Карл XII спробував знову прокласти собі шлях до Москви північнішим маршрутом, повернувши на Смоленськ. Однак російська армія зайняла вигідні позиції на південний захід від Смоленська, а кількаразові спроби шведів

Фельдмаршал Карл Густав Рьоншильд та офіцер Гвардійського драгунського полку

У 1700 році під час оборони Нарви генерал-лейтенант кавалерії К. Г. Рьоншильд очолював лівий фланг. У 1703 році він став генералом кавалерії, а в 1705 р. очолив Окремий корпус. Наступного року його корпус розбив об'єднане російсько-саксонське військо під Фрауштадтом, за що Карл XII надав Рьоншильду графський титул та звання фельдмаршала.

З початком російської кампанії Рьоншильд брав активну участь у бойових діях, зокрема командував кіннотою в переможній битві при Голівчині, штурмував фортецю Веприк. Оскільки напередодні Полтавської битви під час рекогносцировки під селом Нижні Млини Карла XII було поранено в ногу, шведське військо під Полтавою тимчасово очолив фельдмаршал Рьоншильд.

Убрання фельдмаршала: шкіряний (з лосини) колет, оздоблений широким золотим галуном, залізна кіраса, поверх якої одягнуто шведський каптан із синього сукна, сукняні кавалерійські штани, ботфорти. Каптан прикрашено золотим галуном — уздовж бортів, по швах, клапанах ки-

шень та петлях гудзиків. Самі гудзики також обшиті зверху золотим галуном. За тодішньою модою Рьоншильд носить перуку. Озброєний фельдмаршал кавалерійським палашем.

Гвардійський драгунський полк було створено з представників усіх шведських провінцій у 1700 році, і всю Північну війну він знаходився у складі діючої армії. У 1705–06 рр. полк входив до складу корпусу генерала кавалерії (згодом — фельдмаршала) К. Г. Рьоншильда. Під час Полтавської битви гвардійські драгуни, очолювані підполковником Ф. Ернестедтом, входили до першої колони шведських військ під орудою генерал-майора барона К. Г. Крейца. Полк брав участь в атаці біля редути на кавалерію О. Меншикова. Після того, як російські драгунські полки з наказу Петра I відступили, полк переслідував супротивника аж до балки Побиванки. Під час головної атаки шведської піхоти Гвардійський драгунський полк у складі кавалерії Крейца вступив до бою з переважаючими за чисельністю російськими військами. Завдяки діям частин Крейца вдалося відступити

батальйону Лейб-гвардії та першому батальйону Гвардійського піхотного полку.

Офіцер одягнений у синій шведський сукняний каптан із підкладкою, обшлагами та коміром із синього оксамиту, пишно прикрашений золотим галуном. Такий же галун і на капелюсі. Перевісь кавалерійської шпаги шкіряна, обшита синім сукном та оздоблена золотим галуном.

Оскільки під час російської кампанії шведська кіннота втралила багато коней, то цей офіцер пересів на коня рядового драгуна, що видно з кінського спорядження. Але вальтрап та пістолетні ольстри коштовні, офіцерські: вони зроблені з синього сукна та прикрашені широким галуном. У кутику вальтрапа золотом вигіптувано монограму короля Карла XII.

1

2

3

4

з ходу опанувати їх не принесли успіху. Остання спроба вийти до Москви просто через південно-західний кордон завершилася нічим, змусивши Карла XII вдруге повернути свої полки на південь у напрямі до Новгород-Сіверського. Таким чином, війна впритул і, як виявилось, невідворотно підійшла до кордонів Гетьманщини.

Як виглядає зі свідчень сучасників, Карл XII не планував проводити на Лівобережжі якісь масштабні військові акції: із настанням осені, коли бойові дії традиційно згортали, він розраховував на відпочинок свого війська у хлібному й заможному краї, де можна було б перезимувати і дочекатися підходу допоміжних корпусів з Прибалтики та Польщі. Проте для гетьмана Мазепи наближення шведів означало лише одне — настання часу остаточного вибору. Ситуація ускладнювалася тим, що гетьман не мав при собі необхідної військової сили: більшість козацьких і значна частина найманих полків перебувала на інших фронтах Північної війни.

Протягом 1708 р., незважаючи на постійні вимоги царя вислати на допомогу сандомирським конфедератам нові відділи, І. Мазепа, розташувавшись між Дніпром і Прип'яттю, постійно тримав при собі весь сердюцький корпус і частину козацьких полків. Навесні 1708 р. гетьман посилив залогу стратегічно важливої Білоцерківської фортеці, через яку проходили поштові маршрути з Польщі і в якій зберігалася частина гетьманської

Офіцерські знаки (*горжети* або *рінграфи*) шведських штаб- (угорі) та обер-офіцерів (унізу) Артилерійський музей (СПб.).

1. Барабанщик

Нерке-Вермландського полку

Ротний барабанщик одягнений у полковий каптан, оздоблений тасьмою. На барабані, розфарбованому у полкові кольори, — зображення королівської монограми. Також на барабанах часто малювали герб королівського лену, з якого набирали полк.

2. Прапорщик гвардійського піхотного полку

Офіцер одягнений у синій каптан з коміром, обшлагами та підкладкою такого ж кольору; камзол, штани та панчохи сині, а капелюх чорний. Шпакня португепя — шкіряна. Однострій пишно оздоблено золотим галуном. Гудзики — позолочені. Галстук — з дорогого тонкого полотна.

Ротний прапор гвардійського полку робили з білого шовку, на якому «золотою» фарбою малювали коронований королівський вензель в оточенні левів.

3. Артилерист

Шведське військо під Полтавою мало артилерійський полк, що складався з 8 рот. Очолював його В. Бюнов. У битві брала участь одна рота: 20 стройових і 48 нестройових чинів при чотирьох 3-фунтових гарматах. Інші залишилися в окопах та разом із загonom Крунебурзького піхотного полку (140 чоловік) і союзними українськими козаками відбивали диверсію чотирьох піхотних батальйонів Келіна з полтавського гарнізону.

Шведські артилеристи носили сірі каптани з синіми коміром, обшлагами та підкладкою, з латунними або мідними гудзиками. Панчохи були також синього кольору.

Озброєння артилеристів складалося лише з тесака, а екіпування залежало від функціональних обов'язків. Зображений тут артилерист тримає у руці пальник, а на ремені через ліве плече носить порохову натруску — він відповідає за затравку запального отвору гармати та здійснення пострілу.

На задньому плані зображено артилерійську фуру: на її дерев'яну покривку набивалася розмальована олійними фарбами тканина.

4. Штаб-офіцер Гвардійського піхотного полку

У гвардії однострій пишно прикрашався золотими галунами, а в офіцерів ще й додатково гаптуванням та бахромою. Штаб-офіцерські знаки (горжети) відрізнялися від обер-офіцерських багатшим декором.

На старшому офіцері каптан неуставного зразка, прикрашений візерунками на власний смак. Гудзики обтягнуті золотим галуном.

Оскільки офіцер здійснює командування пішки, то він носить черевики (з позолоченими пряжками) та шовкові панчохи, озброєний не лише шпагою (з позолоченим руків'ям та золотим темляком), але й півнікою.

скарбниці. Гнучка дипломатична гра, яку гетьман вів з російським командуванням улітку–восени 1708 р., дозволила йому сконцентрувати в своїх руках надвірне військо, 3 компанійські полки, кілька сотень сердюків і виборні сотні Прилуцького, Миргородського та Лубенського полків загальною чисельністю до 3 500–4 000 чоловік. Найгіршим, однак, було те, що з огляду на таємний характер переговорів між Мазепою і Карлом, перехід на шведський бік виявився цілковитою несподіванкою для середньої ланки старшини й рядового козацтва, які вже звикли воювати «проти шведа» і не були втаємничені в дипломатичні тонкощі.

Можна тільки уявляти собі той настрій, з яким Мазепа зустрів звістку про наближення шведського війська до кордонів українських земель. Гетьман добре розумів, що з мізерними силами грати скільки-небудь самостійну роль у цій війні йому навряд чи доведеться. Пізніше Пилип Орлик згадуватиме пророчі слова регіментаря:

Навершя шведського піхотного прапора 1697–1700 рр.
Музей Польського війська
(Варшава)

1. Сержант Уппландського полку

Полк було засновано в 1550-х роках. У 1700 році він перебував у Зеландії, звідки наступного року його було переведено до Ліфляндії, де включено до складу армії короля. Під час Полтавської битви два батальйони Уппландського полку брали участь в останній атаці шведської піхоти разом з Кальмарським, Естгетландським, Скараборзьким піхотними полками та батальйонами неркеверландців і лейб-гвардійців. Вони витримали вогонь з гармат і мушкетів, хоча падали рядами, оскільки не мали можливості відповісти — порох був сирим і не давав пострілу. Полки вперто йшли вперед, а поруч із ними верхи їхав Левенгаупт. Наблизившись до ворога на 25–30 метрів, шведські піхотинці здвоїли ряди й дали залп, після чого витягли шпаги й кинулися в атаку. У результаті цього перша лінія росіян розкололася. Петро I, передбачаючи небезпеку, особисто очолив контратаку 2-го батальйону Новгородського полку й закрив прорив. Через невелику чисельність шведської піхоти командування шведів було змушене перед атакою розтягнути лінію батальйонів. Унаслідок цього відстань між батальйонами збільшилася до 100–150 метрів. У розриви між шведськими батальйонами хлинули російські контратакуючі війська. Уппландці потрапили в оточення, полк загинув у повному складі.

Сержанти шведського війська носили однострій солдатів, який, проте, відрізнявся синьою або блакитною підкладкою, такого ж кольору обшлагами й коміром, які були прикрашені срібним галуном. Також галуном обшивали петлі гудзиків, оздоблювали капелюх. Суконні панчохи в більшості полків були синього кольору, в деяких — блакитного, а в Йончепінзькому — червоного.

Сержанти мушкетерських рот озброювалися шпагами з посрібленими ефесами та бардизанами — різновидом протазанів, сержанти гренадерів — шпагами та мушкетами.

2. Прапорщик Йончепінзького полку

Полк уперше згадується в 1563 р. У 1699 р. його було переведено до Померанії, наступного року він узяв участь у Голштинській кампанії, а в 1702 р. його було включено до складу армії короля. Місце полку в Полтавській битві відображено в коментарі до кольорового малюнка на с. 32. Варто лише додати, що командир полку полковник Георг фон Бухвальд загинув.

На прапорщиків стандартне офіцерське вбрання: синій каптан з блакитною підкладкою, такого ж кольору коміром, обшлагами та оздобленням петель гудзиків; блакитні шовкові панчохи; оздоблений галуном капелюх; позолочений офіцерський знак;

шкіряні камзол та штани. Озброєння — офіцерська шлага з позолоченим руків'ям.

Ротний прапор зшитий зі смуг тканини червоного та жовтого кольорів. У його центрі — намальований олійною фарбою герб Йончепінга (біла башта на зеленому пагорбі) в оточенні лаврового вінка. На позолоченому наверші зображено королівську монограму.

3. Капрал Кроноберзького полку

Полк було створено в 1560-х роках. У 1699 році він потрапив до Померанії й наступного року брав участь у Голштинській кампанії, а в 1702 році його було включено до складу армії короля. Під час Полтавської битви полк разом із союзними мазепинцями та запорожцями був в окопах під Полтавою, блокуючи її гарнізон.

Полкові каптани шили з сірого сукна з синіми обшлагами, підкладкою та оздобленням петель гудзиків. Панчохи були жовті плетені. Капелюхи капралів обшивали вузьким золотим галуном.

Озброєння складалося зі стандартних для шведської піхоти мушкета (з замком т. зв. «карельського» типу) без погонного ремінця, шпаги з металевим руків'ям, довгого (близько 70 см) багнета.

1

2

3

«Диявол його суди несе! Всі мої задуми зіпсує, й війська великоросійські за собою в середину України приведе на остаточну її руїну й нашу погибель!»*

Однак ситуація змінювалася надто швидко, аби впадати у відчай — наприкінці вересня 1708 р. російські війська біля Лісної розбили шведський корпус генерала Левенгаупта, який рухався на допомогу головним силам королівської армії. Ця поразка фактично замкнула ту пастку, до якої потрапив Карл XII, ведучи свої знесилені війська в невідому Україну.

До середини жовтня гетьман чекав, чи вдасться королю опанувати Сіверщину: тоді шведи могли б зупинитися і, дочекавшись сприятливого моменту, через Брянськ і Калугу продовжити рух до кінцевої мети свого походу — Москви. Але стратегія «скіфської війни» й цього разу знищила слабкі сподівання: рейдові загони росіян, що рухалися перед шведами, випалювали на своєму шляху містечка і села, руйнували переправи, знищували запаси продовольства й фуражу. Від початку жовтня московський вогняний смерч буквально доценту сплюндрував Стародубщину, готуючись перекинутися на Чернігівщину й котитися далі на південь. Петро I кількаразово вимагав від Мазепи, аби він з прибічними військами йшов на Сіверщину *«чинити під неприятеля партії»*, але той під різними приводами ухилявся від розпорощення своїх сил.

Зрештою наближення війни до кордонів Гетманщини довело ситуацію до критичної межі, і Мазепа зважився на безпосередні контакти зі шведським королем. У другій половині жовтня 1708 р. він направив до нього

Шведська офіцерська парадна кіраса
Кінець XVII ст.

**Тобто Карла XII.*

1. Унтер-офіцер драгунського полку полковника Г. А. Таубе

Полк засновано в 1704 році. Під час Полтавської битви він перебував на правому фланзі у складі третьої колони та під орудою генерал-майора барона К. Г. Крейца брав участь у численних атаках на російську кінноту на початку битви, а наприкінці прикривав відхід шведського війська.

Кіннотники носили сині каптани з синьою підкладкою та гудзиками жовтого металу, а також шкіряні колет та штани.

Чепрак виготовлено з синього сукна й оздоблено синьо-жовтим галуном, а пістолетні ольстри — жовті з синім галуном. Унтер-офіцерські черпаки додатково оздоблювалися зображенням коронованої королівської монограми.

Озброєння шведського кавалериста складалося зі шпаги, двох пістолетів (зі скілковими або коліщатими замками) та кавалерійського мушкета. Шпага унтер-офіцера мала шпагу з посрібленим ефесом.

2. Литаврист драгунського полку полковника Г. А. Таубе

Литаврист та трубачі носили полкові каптани, але з оздобленням синьо-біло-помаранчево-чорним галуном. Капелюх прикрашали срібним галуном. Озброювали полкових музик лише шпагою.

Металеві литаври прикрашені синіми шовковими завісами із золотими галунами, бахромою та зображенням герба полковника Таубе.

3. Рядовий Нюландсько-Тавастахутського рейтарського полку

Полк створено в 1632 році, на момент Полтавської битви його очолював полковник граф А. Торстен. Під час битви полк знаходився на лівому фланзі й на її початку брав участь у вдалій атаці на російську кінноту. Наприкінці битви завдяки його контратакам було врятовано багато піхотинців, які відступали.

Рейтари носили сірі каптани з сірою підкладкою та олов'яними гудзиками, шкіряні штани та колеті.

Чепрак шили з червоного сукна, оздоблювали жовтим галуном.

кількох посланців, пропонуючи взяти Україну під свою протекцію й опанувати стратегічно важливі фотреці на Десні, які дозволили б шведській армії утримувати зручні позиції під час зимівлі. Тепер гетьман квапив Карла XII, оскільки росіяни інтенсивно зосереджували на Лівобережжі свої війська, збираючись блокувати шведську армію.

Постійне напруження, у якому він перебував, давало про себе знати — гетьман спочатку почувався млявим, потім захворів (ходили чутки про «апоплексію», як тоді називали інсульт). Треба думати, що то була не лише «дипломатична хвороба», якою Мазепа намагався дистанціювати себе від контактів з російськими генералами та уникнути участі у війні. Здоров'я вже немолодого гетьмана, підірване тривогами та нервовим напруженням, швидше за все й справді надломилося настільки серйозно, що російському канцлерові Гаврилу Головкіну

1. Кавалерист вербованого драгунського полку Стенбока

Полк було засновано в 1704 році, очолював його Н. Ельм. У Полтавській битві полк знаходився на правому фланзі й брав участь в атаках на російську кінноту та піхоту: прикривав відхід розбитої шведської армії.

Кіннотники носили темно-сині каптани з жовтою підкладкою та олов'яними гудзиками, шкіряні камзол та штани. Капелюх оздоблено жовтою тасьмою. Екіпірування стандартне: перевісь для карабіна через ліве плече, ладунка для набойів на перевісі через праве плече, поясна портупей для палаша, карабіна та двох пістолетів в ольстрах сідла. Ольстри виготовлені з жовтого сукна й оздоблені синім галуном, чепрак — синій з жовто-чорною облямівкою та жовтою королівською монограмою.

2. Корнет Смоленського кавалерійського полку

Полк було засновано в 1628 році, на момент Полтавської битви його очолював Ю. В. фон Дальдорф. Під час битви полк перебував на правому фланзі та разом з лейб-драбантами і лейб-регіментом брав участь у боях біля редутів проти сімнадцяти полків під орудою О. Меншикова.

Кіннотники носили сині каптани з жовтою підкладкою та жовтими металевими гудзиками, шкіряні колети і штани. Капелюх оздоблювався вузьким золотим галуном. Чепрак та пістолетні ольстри в солдатів були

з жовтого сукна, а в офіцерів — з синього й прикрашалися золотим галуном.

У корнета, як офіцера, на стандартному каптані — позолочені гудзики, а на капелюсі — широкий золотий галун (до речі, офіцери взагалі могли носити каптани нерегламентованих зразків).

Через ліве плече в корнета шкіряна перевісь для штандарта. Вона покрита синім сукном та прикрашена золотою бахромою. Штандарт і перевісь з'єднувалися за допомогою карабіна на перевісі та скоби на деревку штандарта.

Штандарт зшити з шовку з візерунками і з одного боку прикрашено гаптованими зображеннями королівської монограми під короною в оточенні пальмових гілок, а з іншого — зображенням герба Смоленда. Штандарт прикрашено бахромою та прибито до дерев'яного держака з позолоченим наверхшам.

3. Кавалерист Північно-Сконського полку

Полк, очолюваний полковником Г. Горном, був в індельті з 1680 року. Під час Полтавської битви полк знаходився на правому фланзі, а 80 кіннотників з нього перебували у складі ескорту короля.

Каптани в полку були темно-синього кольору з блакитними обшлагами та коміром (прикрашені вузьким срібним галуном) і з жовтою підкладкою. Колет та штани — шкіряні. Капелюх оздоблювали срібним галуном.

Штандарт одного зі шведських кавалерійських полків
Музей Армії (Стокгольм)

Чепрак виготовлявся з жовтого сукна та прикрашався жовто-синім галуном і королівською монограмою. Ольстри, ймовірно, були жовті з жовто-синьою бахромою.

4. Офіцер корпусу Лейб-драбантів

Цю частину особистої охорони Карл XII створив у 1700 році. Під час Полтавської битви одна його частина знаходилася в складі ковою короля, а інша — на правому фланзі під орудою лейтенанта К. Г. Горда.

Однострій лейб-драбантів був пишно оздоблений золотим галуном. Навіть камзол та рукавички у солдатів були прикрашені галуном, в офіцерів — гаптовані золотим візерунком, а рукавички ще й бахромою. Гудзики були позолочені. Екіпірування виготовлялося з синього сукна й також оздоблювалося золотом. Озброєння складалося з пістолетів, мушкета й шаги спеціальної моделі. Чепрак та ольстри були з синього сукна, прикрашені золотим галуном, а в офіцерів ще й додатково бахромою. На чепраку містилося велике зображення королівської корони в оточенні трьох маленьких.

1. Мушкетер Лейб-гвардійського піхотного полку

Лейб-гвардійський піхотний полк було створено ще в 1521 році для особистої охорони короля Густава Вази. На початку Північної війни полк складався з 4 мушкетерських батальйонів та 1 гренадерського, але оскільки постійно брав участь у битвах і ніс втрати особового складу, то його підсилювали роти з інших полків.

Під час Полтавської битви гвардійці знаходилися в центрі першої лінії шведської піхоти. Наступаючи на російські війська, шведська піхота потрапила під гарматний та мушкетний обстріл. Коли відстань між супротивниками скоротилася до 25–30 метрів, каролінери здвоїли ряди, дали залп по росіянам та з багнетами й шлагами наперевіс пішли в атаку на втрічі переважаючого ворога. Вони завдали тяжкого удару по Бутирському, Московському, Сибірському та Псковському піхотних полках і змусили тікати 1-й батальйон Новгородського. 2-й батальйон Лейб-гвардії захопив 4 російські гармати, 3-й батальйон — 2 гармати, 1-й — 4 прапори та 6 гармат. Одну з гармат розгорнули в бік росіян, і командир 1-го батальйону капітан Густав Гадде особисто зробив декілька пострілів по відступаючих. Ще декілька гармат було захоплено гренадерами Лейб-гвардії.

Але Петро I особисто очолив атаку другої лінії російських військ, у результаті чого нечисленна шведська піхота була оточена. Завдяки рятівній атаці шведської кінноти Крейца з оточення врятувалися гренадери, 1-й та частина 2-го батальйону Лейб-гвардії. 3-й батальйон до кінця бився в оточенні й загинув. З 24 лейб-гвардійців, що перебували в ескорті Карла XII, майже всі загинули, прикриваючи собою короля від обстрілу ворога.

Мушкетер одягнений у шведський синій сукняний каптан з підкладкою, обшлагами та коміром із жовтого сукна. Жовтими кантами оздоблено борт, погони та петлі гудзиків. Поли каптана підстебнуті за модою, що набула поширення під час війни, — так було зручніше ходити. Під каптаном у мушкетера жовті сукняні штани, колет і панчохи. Гудзики олов'яні. Шведські мушкетери носили чорні капелюхи з вузьким білим плетеним галуном. Стандартне екіпірування шведського піхотинця складалося зі шпажної портупеї та підсумкової перевесі, що виготовлялися з нефарбованої товстої шкіри. Підсумок для набой фарбувався в чорний колір та іноді прикрашався шкіряною аплікацією у ви-

гляді королівської монограми Карла XII. Озброєння складалося зі скілкового мушкета зразка 1701 року, довгого (75 см) багнета до нього та піхотної шпиги (довжиною близько 1 м).

2. Мушкетер Нерке-Вермландського піхотного полку

Цей полк було створено в 1550-х роках із мешканців провінцій Нерке, Вермланд та Даль. За період до початку Північної війни полк неодноразово був переформований. На війну в 1700–1701 рр. відправили 6 рот, а 4 залишилися у Швеції для охорони кордону. У 1705–1706 рр. роти полку знаходилися в складі корпусу Рьоншильда.

У Полтавській битві два батальйони перебували під орудою генерал-майора барона А. Спарре. Під час проходження крізь редуту 1-й батальйон нерке-вермландців разом із військами генерал-майора барона Карла Густава Рооса атакував редут № 8, який так і не взяли й були вимушені відступити до Яковецького лісу. Там загін Рооса був атакований переважаючими російськими силами піхоти Ренцеля та кінноти Генскіна. Залишки шведів відійшли до «гвардійського» шанця, де капітулювали. 2-й батальйон Нерке-Вермландського піхотного полку обійшов редут зі сходу та пішов на з'єднання з головними силами, де вступив у вирішальну битву. Під час неї 10 шведських батальйонів протистояли 42 російським. Нерке-вермландці на чолі з Георгом Юханом Врангелем заступили місце на лівому фланзі, якраз біля болота, тому під час загальної атаки відстали, що призвело до збільшення відстані між батальйонами до 100–150 метрів. Таким чином, батальйони, що затрималися, опинилися з супротивником сам на сам і були оточені. Почався панічний відступ шведського лівого флангу...

Мушкетер одягнений у синій шведський каптан із червоним полковим кольором підкладки, обшлагів, коміра та кантів. Гудзики олов'яні. Нерке-вермландці (як і солдати Йончепінзького полку) замість чорних носили червоні суконні), також шкіряні або суконні сині штани, червоні панчохи. Разом з чорним капелюхом шведське військо активно використовувало м'яку шапку-карпус, що своєю конструкцією нагадувала сучасну шапку-вушанку. Карпуси переважно були сині з закатами полкового кольору. Іноді карпус прикрашали кантами та помпоном. У 1706 році нерке-вермландці отримали нові чорні карпуси з чорними налобниками та червоними

закатами. Налобник прикрашали білим галуном.

3. Мушкетер Скараборзького піхотного полку

Полк було створено з різноманітних рот, набраних з населення Західного Готланду. В 1699 році полк було переведено до Померанії, і він взяв участь у голштинській кампанії 1700 року. Весь наступний час скараборзці перебували у складі армії короля.

У Полтавській битві залишки полку, зведені в один батальйон, розташовувалися поруч із гренадерським батальйоном Лейб-гвардії. Праворуч знаходився 4-й батальйон Кальмарського піхотного полку.

Солдат одягнений у стандартний шведський синьо-жовтий однострій. Не характерною для однострою деталлю на цій реконструкції є лише клапан кишені, що застібається на 3, а не 5 або 7 гудзиків, як це було поширено в шведському війську. Гудзики штампували з міді. Колет та штани шкіряні. Синій карпус оздоблено жовтими закатами, кантами та помпоном. Солдати-скараборзці носили галстуки не лише чорні, а й блакитні та білі.

На малюнку добре видно порохову натруску — обов'язковий елемент екіпірування піхоти. З натруски перед пострілом підсилався подрібнений порох на панівку мушкета. Часто-густо піхотинці додатково екіпірувалися шкіряними рукавичками, що запобігали опіку рук під час стрільби.

4. Мушкетер Дальського (Далекарлійського) піхотного полку

Полк було створено в 1542 році й неодноразово переформовано. У 1700 році його перевели із Зеландії до Ліфляндії, де він увійшов до складу армії короля.

Під час Полтавської битви полк знаходився у складі військ барона К. Г. Рооса й розділив з ними їхню долю.

Солдати цього полку носили камзоли з синього сукна. Клапани кишені каптана могли застібитися на 5 гудзиків. На синьому карпусі з жовтими закатами бачимо олов'яний гудзик — це власна прикраса цього мушкетера. Для запобігання втрати шпиги під час бою солдати використовували шкіряний темляк.

**Цар Петро I в битві під Лісною
28 вересня (9 жовтня) 1708 р.**

Мартен Молодший.

Початок XVIII ст.

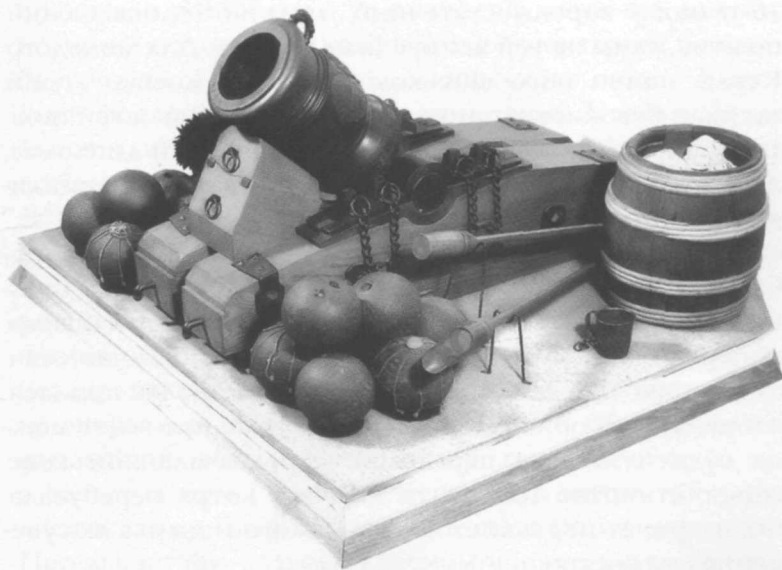
Артилерійський музей (СПб.)

цар велів подумати про підбір кандидатури Мазепиного наступника і вибори нового гетьмана.

23 жовтня 1708 р., після вирядження з Борзни, де на той час перебувала гетьманська ставка, чергового посланця до короля, до гетьмана прибув його небіж Андрій Войнаровський, який повідомив, що хворого гетьмана найближчим часом відвідає князь Олександр Меншиков. Подальше вичікування вже не мало сенсу, тож Мазепа переїздить до Батурина, а ранком наступного дня, 24 жовтня, виступає з своїм двором, генеральною старшиною, кількома полковниками й відділом найманців та козаків, рухаючись до переправ через Десну.

Вибір було зроблено...

Контакти з Карлом XII і плани щодо зміни протекції були глибокою таємницею навіть для найближчого оточення Мазепа. Хоча в жовтні 1708 р. загроженість устрою Гетьманщини вже не викликала сумніву, відкритий перехід гетьмана виявився для старшини дещо несподіваним. Хто ж зважився разом із ним безпосередньо вирушити з Батурина в незвідане? Ось їхні імена: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний суддя Василь Чуйкевич, генеральний писар Пилип Орлик, генеральні осавули Михайло Гамалія та Дмитро Максимович, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний хорунжий Іван Сулима, полковники — миргородський Данило Апостол, прилуцький Дмитро Горленко, лубенський Дмитро Зеленський, чигиринський Костянтин Мокієвський, корсунський Андрій Кандиба, сердюцькі — Яків Покотило, Максим Самойлович, компанійські — Гнат Галаган, Юрій Кожуховський та Андрій Малама. Розуміючи, що з іншими своїми прибічниками,

Облогова мортира

Мортира мала постійний кут нахилу ствола в 45°, а дальність пострілу регулювалася кількістю пороху в заряді.

Кінець XVII – початок XVIII ст.
Музей історії сухопутних військ
(Відень, Австрія)

розпорошеними на фронтах Північної війни і підконтрольними московським воеводам, він не зможе встановити й підтримувати надійний зв'язок, Мазепа, очевидно, ще кілька днів радився зі своїм оточенням щодо майбутніх дій.

25 жовтня гетьманська ставка форсувала Десну неподалік від Коропа, залишивши біля містечка частину своїх збройних сил. За версією анонімного автора «Історії Русів», тут гетьман виголосив перед військом промову, в якій сказав про основні причини зречення московської опіки: знищення прав і вольностей Війська Запорозького, впровадження московського урядування, обернення козаків у драгуни. Автор кінця XVIII ст. вклав у уста гетьмана такі слова: «*Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожертви, коли не виберемо для себе шляху надійного, щоб їх обминути.*»

Мабуть, він був недалеко від істини, передавши атмосферу напружених нарад і суперечок, які тривали в гетьманському оточенні.

Очевидно, гетьман навіть достеменно не знав, де саме перебуває штаб і головні сили Карла XII, так само як і шведи, що мали погані карти й слабко орієнтувалися в Україні, певний час сприймали гетьманський табір як один з рейдових відділів російського війська.

Зустріч обох володарів відбулася тільки 29 жовтня, коли гетьман з клейнодами і прапорами, у супроводі парадно вдягненого почту та надвірного війська увійшов до королівської ставки й був прийнятий Карлом XII. Незавжди уявити собі, яке враження справив на

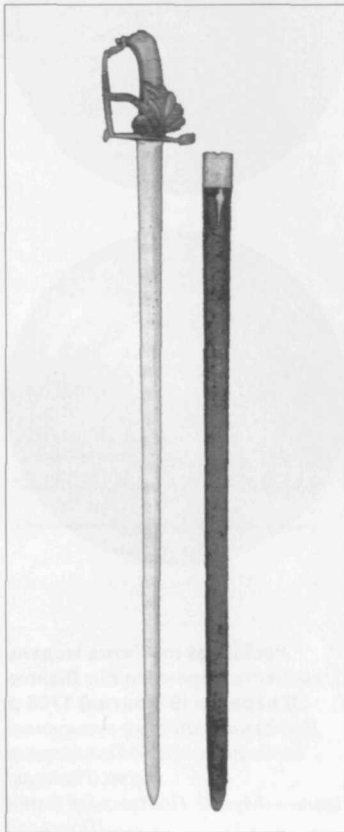

Російська пам'ятна медаль на честь перемоги під Лісною 28 вересня (9 жовтня) 1708 р.

Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви (Полтава)»
(далі — Музей Полтавської битви (Полтава))

Відбиток печатки
магістрату м. Батурина

26-річного короля статечний, мудрий і досвідчений політик, яким на той час був Іван Мазепа. Для молодого Карла, попри його військові таланти і досвід, літній гетьман був живим прикладом найвищих якостей політика попереднього, XVII століття: вправний дипломат, по-європейськи витончений та освічений, проникливий і хитрий.

Протягом найближчих двох днів ішлося про вироблення спільного плану дій і, що найголовніше, детальних умов українсько-шведського союзу, який уточнював попередньо існуючі домовленості. За свідченнями сучасників і очевидців, союзна угода, що складалася з 6 пунктів (її оригінал не зберігся, тому про зміст можна судити лише з переказів), передбачала військове співробітництво Швеції та України, котра перебувала під патронатом і захистом шведського монарха як суверенне князівство.

Очевидно, вже тоді гетьман прекрасно усвідомлював, що частина реєстрових козаків з територій, окупованих російським військом, не зможе підтримати його, тож у цій ситуації йому доведеться розраховувати на ті невеликі збройні формування, головно наймані, які лишилися в нього під рукою. Одночасно Мазепі йшлося про збереження під своїм контролем найважливіших опорних пунктів і баз у Придніпров'ї та про підтримку, бодай пасивну, полкової та сотенної старшини й рядового козацтва. У кінці жовтня він починає розсилати універсали, в яких повідомляє про шведсько-український союз і закликає старшину та рядове товариство збиратися до нього в табір.

Тим часом російське командування, для якого дії Мазепа виявилися повною несподіванкою, намагалося перехопити оперативну ініціативу. Ще до першої зустрічі Мазепа й Карла в полки Гетьманщини розлетілися укази Петра I з тавруванням гетьмана-«зрадника», в яких старшину й козацтво закликали бути вірними цареві.

29 жовтня царське військо переправилося через Десну, як зазвичай, випаливши за собою всі околиці, аби противнику не було чим пожитися. Наступним об'єктом удару було обрано Батурин — у гетьманській столиці, обсаженій найманською і козацькою залогою, чекали на прибуття шведської армії та Мазепа. Петро наказав захопити місто «и другим на приклад сжечь весь». Кавалерійський відділ під командуванням Меншикова, який мав виконати наказ, не міг упоратися з поставленим завданням до приходу шведів: у росіян

бракувало живої сили та артилерії не те що для планомірної облоги, але навіть для елементарної блокади батуринської цитаделі — Литовського замку. Комендант фортеці, сердюцький полковник Чечель, відмовився здати місто без бою й успішно відбив перші штурми, змусивши Меншикова відвести свої війська за Сейм з-під обстрілу фортечних гармат. Однак прилуцький наказний полковник Іван Ніс вказав на таємний вхід до цитаделі, і в ніч з 1 на 2 листопада 1708 р. російські війська таки увірвалися до замку. Таким чином, облога, яка не віщувала росіянам нічого, окрім безперспективних втрат, виявилася, завдяки зраді, неочікуваною перемогою. Наслідки її були страшними: попри відчайдушний опір гарнізону, весь він, а разом із ним і частина мешканців міста, що сховалися в замку, були винищені, а сама фортеця спалена. Про масштаби трагедії красномовно свідчать матеріали археологічних розкопок: шари попелу, виявлені у ровах та на місці гетьманського палацу, й поховання загиблих, у яких навіть на дитячих кістках видно сліди від холодної зброї.

З часів поразки Левенгаупта під Лісною батуринський погром став чи не найвідчутнішим ударом для шведів і Мазепи, а надто — для всієї козацької України. Втра-та Батурина не лише позбавила шведсько-українську армію важливого стратегічного пункту, де зберігалися запаси продовольства, боеприпасів і практично весь парк «генеральної армат» (артилерії), але й посіяла жах і паніку серед мешканців Гетьманщини, наляканих жорстокою розправою росіян над мешканцями міста.

На тлі цих приголомшливих подій 6 листопада в Глухові відбулося обрання новим гетьманом України колишнього стародубського полковника Івана Скоропадського. Нашвидкуруч зібрана Генеральна рада не мала повного представництва, але цар і не прагнув дотримуватися традицій гетьманської елекції — з-поміж двох кандидатур (другим претендентом на гетьманство був чернігівський полковник Павло Полуботок), намічених старшиною та російськими урядовцями, він вказав на Скоропадського, що, власне, й визначило долю булави. Наступного дня новообраний гетьман одержав царську грамоту, яка повідомляла в його особі козацьку старшину, що ті з них, хто мимоволі опинилися в мазепинському таборі, мають шанс повернутися до «білого царя», зберігши свої посади, статки та маєтності, а особливо відданим обіцялися нові щедрі пожалування.

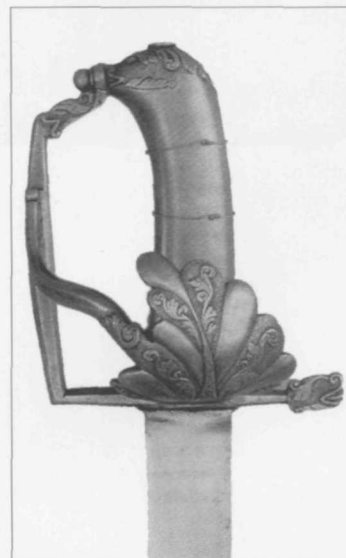
**Імовірний вигляд
Литовського замку —
цитаделі м. Батурина**

Макет сучасної часткової
реконструкції для створення
меморіального музею.

**Офіцерський драгунський
палаш російської армії
(на попередній сторінці)
та його руків'я**

Загальна довжина — 94 см,
довжина сталевого
леза — 80,5 см,
ширина лева — 32 мм.

Початок XVIII ст.
Артилерійський музей (СПб)..

Дмитро Чечель (?–1708)

Сердюцький полковник, видатний воєначальник. Чечелі належали до старовинного роду литовської шляхти Судимонтовичів із Хожви. Пращур Чечелів дістав у 1434 р. від Жигимонта Кейстутовича Хожовську волость у Віленському воеводстві. Батько Дмитра — Василь Семенович із Брацлавського воеводства — належав до покозаченої шляхти, яка трималася політичної програми Івана Виговського, прагнучи побудувати в Україні козацький аналог Речі Посполитої.

Починав свою службу, як і чимало інших представників правобережної шляхти й старшини, виконуючи відповідальні доручення гетьмана Івана Самойловича. Був гетьманським дворянином (1676), згодом призначений наказним сердюцьким полковником (1680). Брав участь у Першому та Другому Кримських походах (1687, 1689), в обороні Таванської фортеці (1696), ліфляндських кампаніях (1700–1701), обороні Печорського монастиря (1701). Протягом 1704–1708 рр. полк Чечеля постійно супроводжував ставку гетьмана Івана Мазепи.

За правління Мазепи кар'єра Чечеля досягла свого найвищого піднесення. Увійшовши до кола найближчих гетьманських «конфідентів», сердюцький полковник мав велику довіру з боку регіментаря й був посвячений у його найпотаємніші плани. У сумнозвісному доносі Кочубея йшлося про те, що сердюки Чечеля, як особиста варта гетьмана, були задіяні у підготовці замаху на Петра І. Наприкінці жовтня 1708 р. полковник Дмитро Чечель був залишений гетьманом комендантом Батурина — до останньої миті він обороняв місто від російського війська.

У своїх маніфестах Іван Мазепа всіляко підкреслював політичний характер своєї справи, відкидаючи особисті мотиви. «Упадок прав і вольностей», який спричинило московське правління, став найважливішою причиною його виступу, що мав на меті примножити й розширити славу та добробут Війська Запорозького. Співзвучно цим посланням за участю генерального писаря Пилипа Орлика видавала свої універсали й Королівська канцелярія, пояснюючи козацтву та посполитим дружні наміри шведської армії.

У пропагандистських царських зверненнях до населення велика увага приділялася темі присяги, яку козацтво за традицією складало на «вірність» цареві й на «зичливість» гетьману. Тема зради і «клятвоприступлення», а також обіцянок пробачити все тим, хто відступить від І. Мазепи, була постійною в маніфестах царя та царських урядників. Правда, при цьому ніхто не згадав, як трохи більше за півстоліття до виступу І. Мазепи, у 1654 р., козаки дивувалися

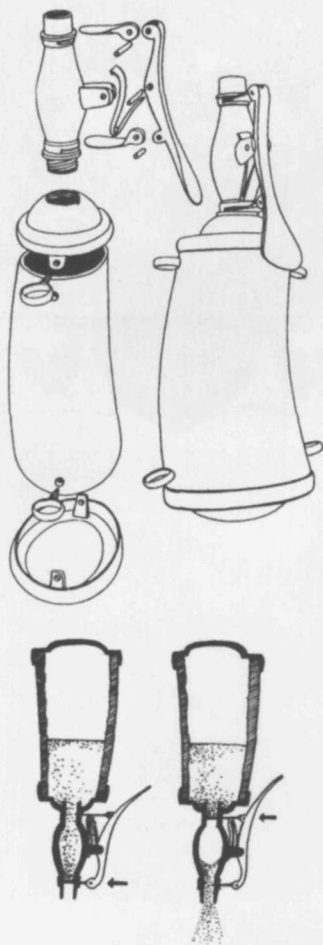
Пилип Орлик (1672–1742)

Державний діяч і дипломат, генеральний писар у 1706–1710 рр., гетьман Війська Запорозького в 1710–1742 рр. у вигнанні. Походив з роду литовської шляхти, який мав чеське коріння. Високий рівень освіченості, здобутий у Віленському єзуїтському та Київському колегіумах, забезпечив Орлику швидке просування сходинками канцелярської кар'єри: 1698 р. він стає кафедральним писарем Київської митрополії, 1700 р. — писарем Генеральної військової канцелярії, 1706 р. — генеральним писарем. Входячи до найближчого оточення Івана Мазепи, Орлик належав до числа його повірених («конфідентів»), виконуючи обов'язки особистого секретаря. Через його руки проходило таємне листування гетьмана з Карлом XII, польським королем Станіславом Лещинським, польськими магнатами та російськими можновладцями. Після Полтавської поразки разом із Мазепою і Карлом XII виїхав у Бендери.

У квітні 1710 р. був обраний гетьманом Війська Запорозького замість померлого Мазепи. Після елекції між новобраним гетьманом та старшиною було укладено політичну угоду, що окреслювала основні засади організації влади в козацькій державі — «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорозького». У своєму прагненні звільнити Гетьманщину від російського панування Орлик спирався на підтримку Швеції, Туреччини та Кримського ханства. 1712 р. він звертається з відкритим маніфестом до європейських володарів, пишучи, що «козацька нація, що стогне під тиранським ярмом Москви, прагне лише того, щоб домогтися своєї волі». У 1714 р. залишає Бендери й перебирається до Швеції, але смерть його чільного союзника — Карла XII в 1718 р. — змушує шукати сприяння інших держав. Останні роки свого життя наполегливо працював над витворенням широкої антиросійської коаліції, розраховуючи на підтримку Туреччини, а також прихильного до нього Станіслава Лещинського і французького двору. Точна дата смерті невідома. Найімовірніше, помер у Яссах в 1742 р.

відмові московських вельмож присягати від імені царя своїм новим підданим — Війську Запорозькому на чолі з Богданом Хмельницьким, як це було заведено в Речі Посполитій. Тоді присяжні зобов'язання брали на себе лише українці, а московський цар «звільнив» себе від таких «дрібниць» самою своєю посадою самодержця. Політична культура козацтва, сформована тривалими традиціями договірних відносин монархії та станів у Речі Посполитій, вимагала не односторонніх, а взаємних обов'язків. Практика тлумачення «зради» і «вірності» надто відрізнялася у баченні українців та московитів: різні політичні культури Гетьманщини

Конструкція та принцип роботи натруски

Натрусками користувалися для того, щоб підсипати порох на панівку замка мушкета.

та Московії дозволяли одні й ті ж «високі» поняття сприймати по-різному. Власне, сам цар, спираючись на політичну культуру московського самодержавства, не вважав за потрібне дотримуватися обов'язків відданого й справедливого протектора: він традиційно вбачав у підданих лише своїх рабів, тож і в ставленні до Гетьманщини керувався виключно інтересами Російської монархії, по-своєму розуміючи «підданство» українських територій.

Видаючи 1 листопада 1708 р. свій указ, а також листи до охотницьких полковників з повелінням «служить нам, великому государю, по-прежнему верно», Петро I міг лише формально апелювати до моральності й релігійності старшини та козаків, які відкрито заявили про перехід на бік повсталого гетьмана. Однак, знаючи, що самих таких апеляцій явно недостатньо, а також підозрюючи, що насправді підтримка антиросійського виступу І. Мазепи має значно ширше і глибше коріння, попри всі вірнопідданські заяви опозиційної гетьману старшини, цар традиційно покладався на репресії. У Глухові за царським указом почали збирати сім'ї старшин-мазепинців і навіть тих урядників, які вже склали присягу на вірність Петру, утримуючи їх там як заручників. У Лебедині, де розташувалася Похідна посольська канцелярія, тривали жорстокі слідства над родичами мазепинців, полоненими й перебіжчиками, впійманими московськими військами. Страти відбувалися публічно і з показною жорстокістю.

Населення Лівобережної Гетьманщини було вкрай нажахане і переживало постійний панічний страх. З одного боку, воно вже давно не знало страхіть війни і звикло до відносно благополучного життя, тому вторгнення двох великих армій, яке за тодішніми законами війни супроводжувалося насильством, а часом і просто нищенням усього живого, стало справжнім лихом. Протестантська шведська армія з незвичними мовою та побутовою культурою сприймалася мало не як військо антихриста, і попри всі запевняння Мазепи, не могла розраховувати на доброзичливе ставлення поспільства. Однак і московським військам велося не кращим чином, бо селяни й від них ховали свої статки, а при першій-ліпшій можливості мстилися «москалям»-фуражирам.

Однак, з іншого боку, те криваве «полювання» на мазепинців, яке розгорнули московські солдати, виходило за рамки «звичних» для тогочасного суспільства

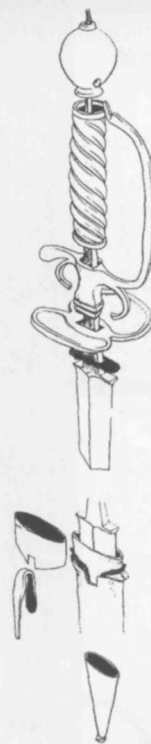
воєнних жахів. Російські рейдові партії хапали не тільки гетьманських кур'єрів і розвідників, будь-кого, причетного до Мазепиних військ, але й доправляли до страшної лебединської катівні всіх старшин і урядників, у «вірності» яких міг закрастися бодай найменший сумнів. Ще багато років по тому народна пам'ять, українські літописи й навіть офіційні документи вестимуть відлік часу від моторошних подій 1708–1709 рр. Важко сказати, чим страшніша була «шведчина» — приходом шведів чи жорстокістю росіян.

Налякані репресіями козаки і старшина з надією поглядали на резиденцію нового гетьмана Скоропадського — Глухів, прихід до якої гарантував їм прощення й чималі службові преференції. Чи то в пошуках царської ласки, чи зі сподіваннями на фізичне виживання сюди потягнулися і деякі мазепині прибічники — миргородський полковник Апостол, компанійський полковник Галаган.

Проте восени 1708 р. доля учасників війни ще не була вирішена — основні події розгорталися попереду. Терези політичного щастя ще не схилилися остаточно на чийсь бік — їхні коливання значною мірою залежали від того, чи буде воєнна фортуна прихильною до гетьмана і короля.

18 листопада 1708 р. головні сили шведів заволоділи Ромнами, де й розмістилася штаб-квартира Карла XII, а за кілька днів — Гадячем, розташувавшись далі аж до Лохвиці й Прилук. Попри численні втрати й виснаження, шведська армія була грізним супротивником, з яким росіяни, навіть маючи кількісну перевагу, не зважувалися вступати у відкритий польовий бій.

Хоча й незначні, проте дієві підкріплення надав шведам і Мазепа. Козацькі та компанійські роз'їзди й фуражири були помічені росіянами вже у середині листопада 1708 р. в «Поповке от Конотопа в миле». Виходячи з того, що в цей час загони бойової охорони шведської армії розташовувалися в трикутнику Конотоп–Бахмач–Городище, можна зробити висновок, що ці відділи були висунуті перед основними силами для спостереження за діями противника. Тижнем пізніше на марші Конотоп–Сміле російська драгунська застава генерал-лейтенанта Карла Ренне несподівано наштотхнула на шведську піхоту, яка супроводжувала дивізійний обоз. Напавши на них, росіяни були атаковані чисельно переважаючими «мазепиними коницями», що надійшли з-під Смілого. Ренне не зважився прийняти бій і поспішно відступив.

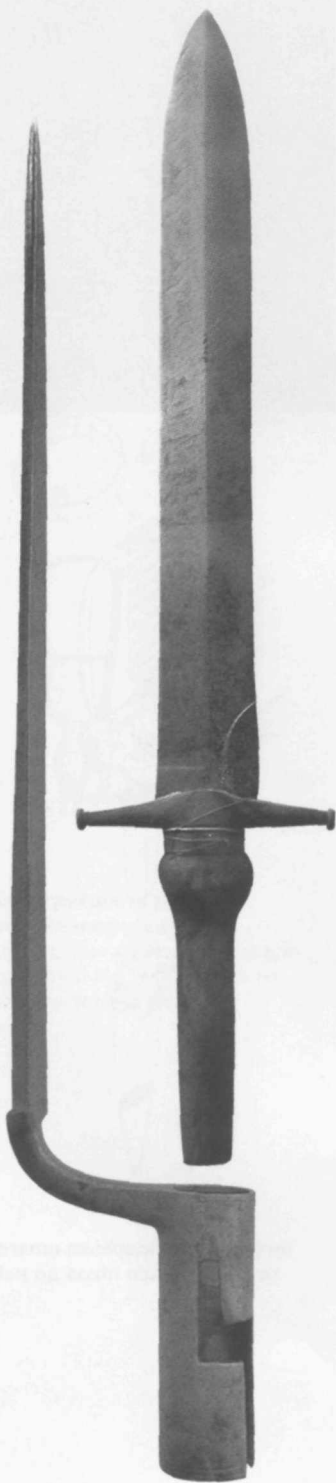

Тогочасна офіцерська шпага та конструкція піхов до неї

**Ствол російської 1/2-пудової
подовженої гаубиці**
Артилерійський музей (СПб.)

Зимівлю шведів в Україні та тимчасове затишся бойових дій Мазепа намагався використати для формування потужної антимосковської коаліції, дії якої могли б активізуватися з початком весни й поновленням воєнних дій у Гетьманщині. Її осердям мали стати дві прошведські сили — Османська імперія та залежний від неї Кримський ханат, а також польський король Станіслав Лещинський, з якими одночасно вів переговори й Карл XII. Гетьман намагався долучити до неї також невдоволених московською політикою калмиків і донських козаків, які прагнули реваншу після жорстокого придушення повстання Кіндрата Булавіна. Особливі надії він покладав на Запорозьку Січ — вона не тільки мала зв'язати шведсько-українські війська з союзним Кримом, але й поповнити діючу армію боєздатною запорозькою піхотою.

Багнет та багінет

Багінети були попередниками багнетів — вони перетворювали мушкет на короткий спис: тобто мушкет був уже не лише вогнепальною зброєю, але й холодною. Однак, оскільки руків'я багінета вставлялося в дуло рушниці, то багінет не дозволяв вести вогонь. Багнет, на відміну від багінета, встановлювався на дуло рушниці й тому не перешкоджав ні ладуванню, ні веденню стрільби.

Артилерійський музей (СПб.)

НАПЕРЕДОДНІ БИТВИ

ПОЧАТОК КАМПАНІЇ 1709 р.

Можливо, на рубежі 1708–1709 рр. Карл XII дивився на свої перспективи в Україні уже не так оптимістично. У кожному разі непосидючого короля-вікінга продовжувала манити геть інша стратегічна мета — здобуття Москви, що мало б остаточно знищити ненависного суперника й принести мир.

Наприкінці січня 1709 р. шведська армія знову намагається продовжити свій «московський похід» — тепер уже через Слобідську Україну. Рухаючись через Опішню на Котельву, шведи захопили Краснокутськ, Мурафу та Колонтаїв. І цього разу гетьманські війська перебували в гущі подій: сердюцькі підрозділи Покотила й Самойловича брали участь у битві під Рашівкою. Але на початку березня королю стає ясно, що далі продовжувати похід неможливо: військо, яке раніше страшенно потерпало від голоду й нечувано сильних морозів, тепер в'язло в багнюці та болотах через весняну повінь. При повероті в Гетьманщину на початку березня поріділе шведсько-українське військо страждає від постійних нападів російської кінноти: між Зіньковим і Богодуховим відділ Меншикова перестрів п'ятсот компанійців Юрія Кожуховського, *«и оного полковника оттуды наши выбили, и с 200 человек компанейцов на месте положили и многих в полон, также и обозных побрали...»*.

За цей час стратегічна обстановка на Лівобережжі істотно змінилася: росіяни захопили Прилуки, і шведам довелося розташувати свої сили вздовж правого берега Ворскли. Сюди стягувалися частини й залоги з інших регіонів; королівська ставка отаборилася у Великих Будищах. Цілком можливо, що Полтавщина стала місцем осідку Карла саме за порадою Мазепи —

Кавалерійський
пістолет
зі скілковим
замком

Тула.

1719 р.

Музей

Полтавської
битви (Полтава)

Кость Гордієнко (Гордієнко-Головко) (?–1733)

Кошовий отаман Війська Запорозького Низового в 1702–1728 рр. (з перервами), державний діяч, воєначальник. Відомостей щодо раннього періоду біографії Гордієнка збереглося мало, відомо лише, що він деякий час навчався в Києво-Могилянському колеґіумі й, опинившись на Січі, швидко здобув там авторитет серед низового товариства. Прослуживши деякий час отаманом Платнирівського куреня, у січні 1702 р. був обраний кошовим. Діяльність новообраного отамана майже одразу почалася з виступів проти утисків запорожців російськими воеводами, будівництва фортець і розміщення гарнізонів на території вольностей Коша. Непокірний Гордієнко певний час не влаштував і Мазепу, з намови якого січовики 1703 р. обрали кошовим Герасима Крису.

Після вступу в Україну шведського війська невдоволення запорожців російською політикою набуло відкрито ворожих форм, і Гордієнка знову було обрано очільником повсталого Січі. У березні 1709 р. відділи запорожців поблизу Диканьки з'єдналися з частинами гетьманського війська й шведської армії, взявши участь в облозі Полтави.

Після Полтавської битви разом з гетьманським оточенням відбув у Бендери. Очолював загін січовиків у невдалому поході Орлика на Правобережну Україну 1711 р. Один із засновників і керівників Олешківської Січі, вів активні переговори з турецьким султаном Ахмадом III і кримськими ханами Девлетом II Гіреєм та Менлі II Гіреєм щодо сприяння запорожцям в облаштуванні війська й заняття промислами. 1714 р. був знов усунений від влади проросійським угрупованням запорожців, але повернувся до влади в 1728 р. Після «виходу» частини запорожців на службу до російського царя врятував січовиків, що лишилися, від татарської розправи, домігся створення Кам'янської Січі.

звідси було зручно очікувати на підхід запорожців. Рейдові загони січовиків уже діяли на Пооріллі, вигнавши російські гарнізони з Царичанки та Кобеляк, і доходили до Ворскли. 26 березня в Будищах Іван Мазепа та Карл XII приймали кошового отамана Костя Гордієнка та січову старшину. Запорожці запевнили короля та гетьмана у своїй збройній підтримці та пообіцяли сприяти у приєднанні до війни кримського хана. Залучення до сил Мазепи й Карла кількатисячного січового війська було серйозною військово-політичною перемогою союзників і викликало сильне занепокоєння в росіян.

Стан шведського війська, на яке Мазепа продовжував покладати великі надії, істотним чином не покращився. На нарадах у королівській ставці лунали голоси, які закликали Карла XII відвести знекровлену армію

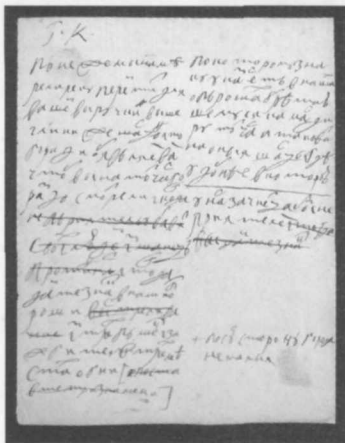
Вигляд Полтави
Літографія Кірстена,
XIX ст.

за Дніпро і з'єднатися там із загонами Лещинського та корпусом Крассау. Проте король не полишав своїх війовничих намірів, у яких його відтепер активно підтримував і гетьман. Мазепа схилив його до думки залишитися в Гетьманщині й очікувати на вступ до війни Криму. Карлу, очевидно, йшлося про те, аби змусити росіян до генеральної битви, якої ті, від часів битви під Головчином, послідовно уникали, справедливо побоючись хоча й ослабленої, але ще грізної сили шведських каролінерів. Полтава, біля якої в середині квітня перебувала значна частина сил союзників, виявилася ключовим пунктом у їхніх планах. Мазепа знаходився тут, бо хотів зберегти зв'язок із запорожцями та Кримом, а Карл — спровокувати росіян на лобове зіткнення й у разі перемоги мати в своїх руках вихідну точку для руху на Слобожанщину, а відтак і Москву. Таким чином, наміри обох політиків фатально збіглися під Полтавою...

Набір рекрутів у військо Карла XII
Г. Седерстрьом, XIX ст.

ОБЛОГА ПОЛТАВИ

Наприкінці квітня Карл XII починає стягувати під Полтаву головні сили своєї армії й бере місто в облогу. Цей маневр мав значною мірою демонстративний характер: король менше за все був зацікавлений у знищенні полтавського гарнізону та фортеці, справедливо розраховуючи, що шляхом їхньої блокади він зможе виманити головні сили російської армії на генеральну битву. Мазепина ставка, разом із королівською, розташувалася в с. Жуки. Частина гетьманського війська, зокрема запорожців, було висунено безпосередньо до міста: тут козаки рили шанці, зводили батареї та брали участь в обстрілі й атаках міського валу. Іншу частину своїх сил, зокрема компанійську кінноту та городових козаків, Мазепа зосередив на лівому березі Ворскли для ведення розвідки та відбиття російських рейдів.

«У нас кинули близько 30 гранат, а також колоди й каміння. Ворог був настільки близько, що ми почали кидати каміння один в одного. Гранатами нікого не вбило, але я втратив п'ятьох солдатів через російських снайперів. Усі вони були вбиті пострілами в чоло. Втрат зазнали й запорожці, їх загинуло семеро. Ці семеро були нашими снайперами».

З щоденника шведського прапорщика Роберта Петре, 1709 р.

Угорі: чернетка листа Петра I
Олексію Келіну
Факсимільна копія.
Музей Полтавської битви
(Полтава)

Час швидко спливав, але не приносив очікуваного: сили шведів та їхніх польських союзників на Правобережжі були заблоковані росіянами. У середині травня російський корпус генерала Генріка Гольца завдав поразки литовському відділу Яна Казимира Сапегі, після чого Лещинський та Крассау були змушені відступити до Вісли. Нестабільність ситуації на Правобережжі та знищення росіянами Запорозької Січі — одного з чільних союзників на півдні — стримували вступ у війну Криму і Туреччини, на який так розраховував Мазепа та королівське оточення. Не було певності й щодо облоги Полтави, яка почала дедалі сильніше виснажувати й без того знекровлені сили шведів.

Ми можемо лише здогадуватися, як почувався напередодні вирішального зіткнення з російською армією гетьман Мазепа. Досвідчений дипломат і політик, який

Олексій Келін (Келлінг) (?–1715)

Комендант російської полтавської залози. Походив з родини німецького майора, який у 1675 р. вступив на російську службу.

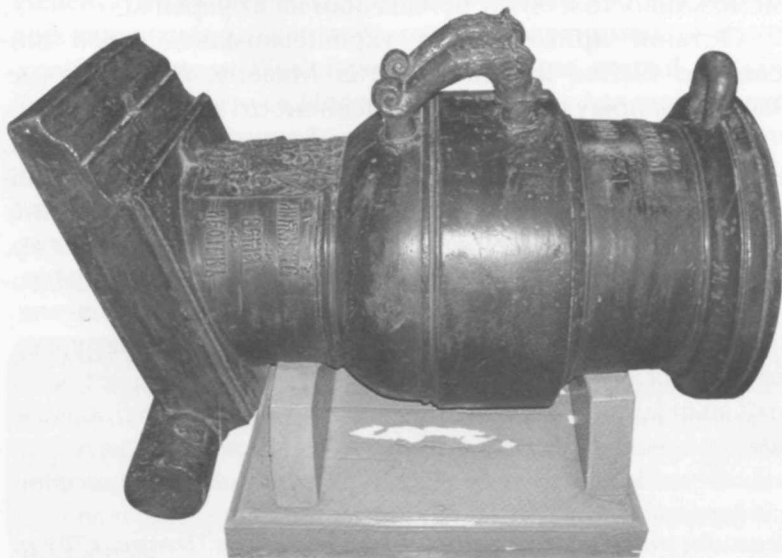
У 1684 р. розпочав службу прапорищиком, дослужився в 1700 р. до чину полковника в солдатському полку Девсіна. З 1702 р. полковник Тверського піхотного полку. Брав участь в облогах Нотебурга (1702), Ніеншанца (1703), Дерпта й Нарви (1704). Від січня 1709 р. був комендантом Полтавської фортеці. Очолована ним залоза, що складалася з 7 піхотних батальйонів при 28 гарматах, протягом квітня–червня 1709 р. відбивала штурми й робила вилазки проти шведських військ. Малозначима зі стратегічної точки зору, оборона Полтави відіграла, втім, значну роль у виснаженні сил шведів та сковуванні їхньої оперативної ініціативи. За успішний захист фортеці Келін отримав чин генерал-майора. У 1711 р. був призначений комендантом Азова.

більше надій покладав на успіхи проектованої ним коаліції, аніж на грубу військову силу, він не міг бути впевненим у сприятливому розвитку подальших подій. Чим примарнішим ставав вступ у війну його потенційних союзників, тим більш очевидним було, що залишається покладатися лише на військову фортуна молодого шведського короля. У середині червня, схоже, вона почала йому всміхатися — впритул до Ворскли підійшли головні сили російської армії на чолі з Петром I, готуючись до переправи. 25–26 червня росіяни прибули до с. Яківці й розташувалися поблизу Полтави, де було зведено укріплений табір та лінії редутів.

Ствол російської важкої облогові мортири
Артилерійський музей (СПб.)

СИЛИ Й ПЛАНИ СТОРІН

Жезл Карла XII з монограмою Густава II Адольфа

Ймовірно, цей жезл було взято як трофей Полтавської битви.

Початок XVII ст.

Російський Державний історико-культурний музей-заповідник «Московський Кремль»

Сили супротивників на полі бою були нерівними: російське командування могло диспонувати безпосередньо 37–40 тис. чоловік (не рахуючи українських козаків та калмиків) та не менше ніж 100 гарматами, натомість шведи — лише 25–27 тис. чоловік (з яких приблизно 5–7 тисяч становили нерегулярні козаки та наймані волохи) та всього лише 4 гарматами.

Попри чисельну перевагу, Петро I довго не наважувався на вирішальне зіткнення, прораховуючи всі можливі його наслідки. Карл XII, маючи перед собою вже розгорнуте російське військо, запланував атакувати його 29 червня, але 26 червня дістав звістку, що незабаром росіяни дістануть підкріплення від калмицької орди. Зволікати далі, аби ще збільшити чисельну перевагу супротивника, було неможливо, тож битву призначили на 27 червня.

Останні приготування українсько-шведського війська до битви, які спостерігав Мазепа, очевидно, не надавали йому оптимізму і впевненості в її результаті.

16 червня, в день свого народження, при об'їзді військ, які протидіяли переправі через Ворсклу російської дивізії генерала Людвіга Галларта, Карл XII був поранений у ногу, що на декілька тижнів фактично усунуло його від особистого командування штурмами Полтави та підготовки майбутньої битви.

«Це трапилося о 8-й 30 ранку, в день його народження. Король і не подав вигляду, що поранений, і наказав 24 солдатам моєї роти прикривати запорожців, котрі прибули на позиції й готувалися відкрити вогонь по противнику. Запорожці підійшли до лісу й почали стріляти зі своїх чудових мушкетів. Я одержав наказ від полковника Сейгрота роз'яснювати своїм солдатам, що козаки — наші союзники. Ними командував сестринець гетьмана Мазепа — Войнаровський».

З щоденника шведського прапорщика Роберта Петре, 1709 р.

Карл Густав Рьоншильд (Ренсвольд) (1651–1722)

Шведський фельдмаршал, граф, видатний военачальник і державний діяч. Військову службу розпочав у 1673 р., брав участь у війні з Данією 1675–1679 рр., відзначився в битвах при Хальмштадті, Лунді, Ландкроні. З 1677 р. підполковник, з 1689 р. — полковник. З 1698 по 1705 р. був генерал-губернатором провінції Сконе. З іменем Рьоншильда тісно пов'язані перші успіхи шведів у Північній війні — навальний наступ на данську армію влітку 1700 р., який змусив Данію вийти з війни, та розгром російського війська під Нарвою восени 1700 р., де генерал командував лівим флангом. Брав участь у польській кампанії Карла XII, одержавши 1705 р. в команду окремих Сілезький корпус. На чолі шведських військ завдав нищівної поразки саксонському корпусу Шуленбурга під Фрауштадтом у лютому 1706 р., що спричинило укладення Саксонією сепаратного миру. Як нагороду за це в 1706 р. дістав чин фельдмаршала і графський титул. Під Полтавою здійснював загальне керівництво армією замість пораненого Карла XII, потрапив до російського полону, в якому перебував до 1718 р.

Звістка про поранення Карла XII приголомшила солдатський загаль і заронила зерна сум'яття серед проводу армії. Постало важке питання, хто буде виконувати обов'язки головнокомандувача армії. До верхівки командування шведського війська на той час входило чотири генерал-майори піхоти (Аксель Спарр, Карл Густав Роос, Андерс Лагеркрона та Бернд Отто Штакельберг), п'ять генерал-майорів кавалерії (Карл Густав Крейц, Хьюго Юхан Гамільтон, Ісаак Арон Мейерфельд, Вольмар Антон фон Шліппенбах та Крузе), генерал від інфантерії Адам Людвіг Левенгаупт та фельдмаршал Карл Густав Рьоншильд. До них також слід долучити головного квартирмейстера полковника Акселя Гілленкрока, командира гвардії полковника Карла Магнуса Поссе та командира Далекарлієвського полку полковника Густава Генріка Сейгрота. Найбільш помітною постаттю з-поміж них, з огляду на ранг, досвід та заслуги, був фельдмаршал Карл Густав Рьоншильд, до рук якого в кінцевому підсумку і було передано командування армією. За браком кращої альтернативи, це призначення відіграло, втім, фатальну роль: цілеспрямований, але водночас запальний і нетерплячий фельдмаршал мав у королівському оточенні давні конфлікти з канцлером Піпером та генералом Левенгауптом, яких вважав своїми конкурентами та недоброзичливцями. Сварки між военачальниками погано впливали на настрої офіцерського корпусу та періодично спричиняли плутанину й помилки у виконанні наказів штабу.

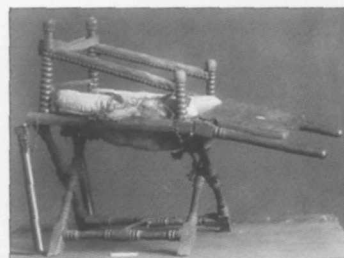

Поранений Карл XII

Скульптор помилково зобразив Карла з пораненою правою ногою.

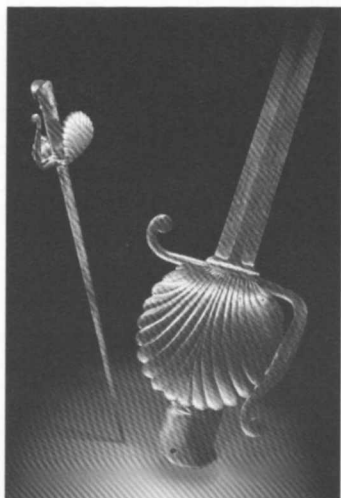
Бронзова статуетка
невідомого автора, XVIII ст.
Музей Полтавської битви
(Полтава)

**Ноші, якими
користувався Карл XII
після поранення в ногу**

**Кавалерійський бій
між росіянами та шведами**

Гравюра Лармессена
за картиною Мартена Молодшого.
Початок XVIII ст.
Державний історичний музей
(Москва)

Палаш Карла XII

Чималі проблеми існували і в організації власне штабної служби, котра ще не перетворилася на відлагоджений механізм і внаслідок поранення короля була позбавлена його опіки й контролю. Функції начальника штабу виконував полковник Сейгрот, один з найздібніших штаб-офіцерів шведської армії, якому незмінно довіряв Карл. При загалом надзвичайно високій завантаженості своїми обов'язками, до яких входили збір інформації, аналіз оперативної обстановки, підготовка бойової документації та власне управління військами, Сейгрот, однак, не був увільнений від своїх безпосередніх функцій командира Далекарлійського полку. У вирішальні години битви замість того, аби контролювати виконання диспозиційних приписів і допомагати Рьоншильду в управлінні армією, доблесний полковник водив свій полк в атаки на російські редути.

Сум'яття у шведському таборі, викликане пораненням і важким станом короля, було використане росіянами, які після форсування Ворскли першими обрали позицію для майбутнього бою, нав'язавши таким чином противнику невигідні умови його ведення. Петро I виходив з того, що шведи атакуватимуть першими, і, відповідно, його план бою мав оборонно-наступальний характер. Головні сили російської армії розташувалися в укріпленому таборі, що простягнувся на північ від Яковецького лісу. У плані він являв собою чотирикутник, захищений з фронту і флангів валами та ровами, а тил виходив на крутий правий берег Ворскли.

Перед фронтом табору і праворуч від нього простягнулася відкрита рівнина, обмежена на заході Будищанським, а на сході Яковецьким лісом. Оператив-

Борис Шереметев (1652–1719)

Російський генерал-фельдмаршал, граф. Походив з боярського роду, представники якого тривалий час не займали помітних посад. Син Петра Шереметева, який у 1665–1669 рр. був київським воєводою. В юності, ймовірно, навчався в Київській академії, зав'язавши тісні контакти з чільними представниками козацької знаті. Починав свою службу при царському дворі, діставши 1681 р. чин воєводи. Наступні службові сходинки Шереметева, як і його предків, також були пов'язані з Україною: від 1684 р. він брав участь у російсько-польських переговорах, які передували підписанню Вічного миру 1686 р. За участь у Кримських походах (1687, 1689) був пожалуваний титулом ближнього боярина. Під час Азовських походів 1695–1696 рр. командував корпусом, що разом із військами Мазепи захопив низку турецьких фортець у пониззі Дніпра. У 1687–1699 рр. перебував із дипломатичними місіями у Речі Посполитій, Священній Римській імперії, Ватикані та на Мальті. З початком Північної війни і розгромом росіян під Нарвою очолив «старомосковську» частину армії, яка протягом 1700–1702 рр. спільно з козацькими корпусами стримувала шведів у Ліфляндії. За успішні дії проти королівської армії був пожалуваний чином генерал-фельдмаршала. Під час Полтавської битви, як найстарший і найдосвідченіший воєначальник, з наказу Петра I здійснював загальне командування російською армією, безпосередньо керуючи центром бойового порядку. Керував облогою Риги (1709–1710) та головними силами росіян у Прутському поході (1711). У 1712–1714 рр. командував російськими корпусами в Україні, в 1715–1717 рр. — у Померанії та Мекленбурзі.

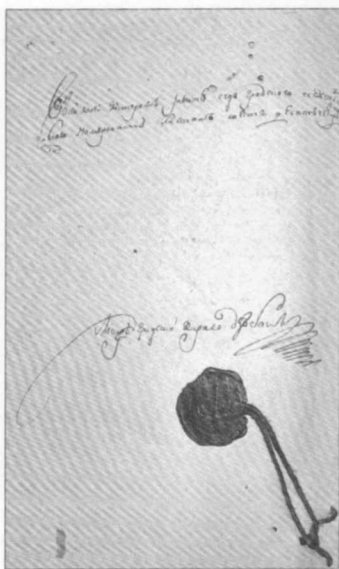
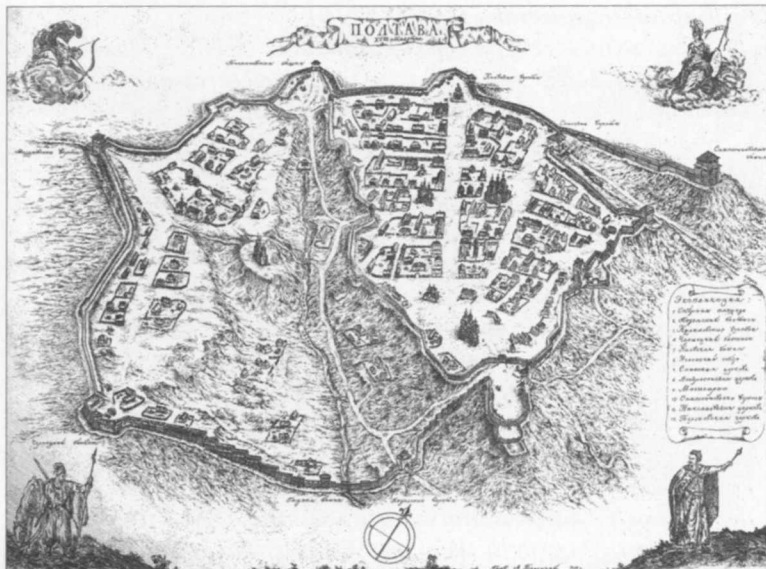

ний простір цього коридору, витягнутого між двома лісами, був невеликий — усього лише близько 2 км завширшки, що в умовах лінійної тактики не дозволило б наступаючим одночасно ввести в дію більшість своїх військ. Для того, аби дістатися головних сил росіян, схованих у таборі, королівській армії спочатку треба було здолати цей «коридор», а вже тоді розгортатися до бою в безпосередній близькості від противника. Від початку володіючи оперативною ініціативою, Петро I 26 червня наказав на відрізок між Будищанським і Яковецьким лісами збудувати 10 редутів*, 4 з яких розташовувалися вздовж умовного «коридору», а 6 — поперек. Система редутів, у яких розміщувалися піхота й артилерія, ускладнювала рух шведів через поле, розрізаючи їхні бойові порядки ніби навпіл, і, крім того, піддавала їх і фронтальному, фланговому обстрілу. Як прикриття редутів з тилу було зведено додаткове укріплення — ретраншемент**.

*Редут — фортифікаційна споруда для кругової оборони, з валом та ровом. Найпоширеніший тип — прямокутний, але існували й п'яти- та шестикутні.

**Ретраншемент — фортифікаційна споруда, що розташовувалася позаду від основної позиції, котра оборонялася. У разі захоплення головної позиції супротивником він був вимушений продовжувати атаки.

**План міста й фортеці
Полтави початку XVIII ст.**
Літографія А. Белецького.
1988 р.
Музей Полтавської битви
(Полтава)

**Документ із печаткою
магістрату міста Полтави**
Середина XVIII ст.

Задум російської сторони, таким чином, полягав у тому, аби призупинити наступ противника вогнем редутив, максимально знекровивши його, і, по можливості, сповільнити темп просування. Після цього до бою мали вступити основні сили, які, вийшовши з ретраншементу, охопили б із флангів розітнуту навпіл шведську армію і, притиснувши її до редутив, знищили.

Королівська ставка усідомлювала невігідність своїх позицій. Саме тому задум Карла XII полягав у тому, аби максимально швидко й непомітно для росіян пройти вузьким коридором між Малобудищанським та Яковецьким лісами і, минувши систему редутив, ударити по кавалерії противника, розташованій за ними. Одночасно кавалерія шведів мала з півночі відрізати табір росіян від тракту вздовж Ворскли й таким чином позбавити їх можливості відступу, натомість піхота в той самий час мала атакувати укріплений табір противника. В основі плану була ідея блискавичного удару, який скував би сили противника й, не давши йому розгорнутися для опору, притиснув би до річки. План був доволі амбітним, але й ризикованим. Він чітко враховував слабкі місця в позиції росіян (затиснутість табору, відсутність зручних для маневру шляхів відступу), проте надто багато залежало від стрімкості удару шведського війська, яке в щільних колонах мало швидко і з мінімальними втратами пройти небезпечну лінію російських редутив і, розгорнувшись до атаки, вдарити по росіянах. У разі викриття або порушення темпу маневру весь план зазнавав би фіаско.

Спорудження польових укріплень

На малюнку зображено процес зведення захисних земляних укріплень. Солдати займаються в'язанням «турів» — плетених з очерету циліндричних кошиків, наповнених сумішшю піску та каміння.

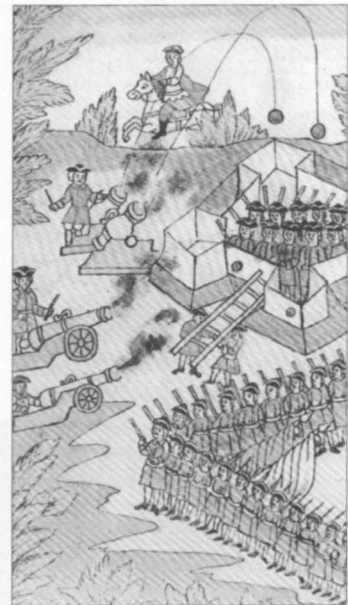
Акварель невідомого автора. Франція, початок XVIII ст.

Для блокади Полтави, звідки все ще була загроза вилазок, залишався загін у складі двох рот Лейб-гвардії піхотного полку, Крунеборзького та Сьодерманландського піхотних полків, чотирьох рот Лейб-драгунського полку та 30 рейтарів з 2 гарматами. Разом зі шведами також залишилася частина запорозької піхоти, чисельність якої, ймовірно, не перевищувала 1 000–1 500 чоловік. Загалом облоговий загін нараховував близько 3 000 вояків (переважно піхоти), що дозволяло досить надійно забезпечити праве крило й тил шведсько-української армії від несподіваних атак «*полтавських сидельцев*».

Обоз королівської армії та гетьманського війська було розміщено біля с. Пушкарівки. Тут знаходилися частина королівського двору, гетьманська ставка Івана Мазепи, офіцерські дружини й діти, хворі, поранені, обозова обслуга та артилерійський полк з 28 гарматами, не задіяними в битві. З обозових возів і коляс було влаштовано вагенбург (укріплений табір), для охорони якого задіявалися гетьманські полки (найманці та реєстрові козаки), а також запорожці, сукупна кількість яких оцінювалася шведами від 3 000 до 4 000 вояків. Окрім них, тут перебували три рейтарські та чотири драгунські полки загальною чисельністю близько 2 000 вершників.

Ще 2 000 чоловік кінноти було розсіяно на правому крилі шведської армії вздовж нижньої течії Ворскли для охорони комунікацій.

Якою ж була боездатність супротивних сторін напередодні вирішального зіткнення?

«Потешное» військо Петра I навчається брати редути за допомогою артилерії

Саме такі фортифікаційні укріплення було збудовано під Веприком та Полтавою.

Акварель з «Історії царя Петра» П. Крекшина, початок XVIII ст.

ШВЕДСЬКА АРМІЯ

Перегрупування каролінерів для битви розпочалося 26 червня. Для атакування російського табору виділили 10 піхотних, 14 кавалерійських полків та корпус Лейбдрабантів з 4 гарматами — разом близько 16 000 (8 200 піхоти та 7 800 кавалерії).

Бойове ядро шведського війська становила піхота, комплектування якої здійснювалося за допомогою поземельної військової повинності (більшість польової піхоти) та вербунку (гвардія). З кінця XVII ст. всі селянські земельні наділи на теренах Швеції та Фінляндії було поділено на «індельти», кожна з яких мала виставляти по одному солдату. Індельта забезпечувала солдата земельною ділянкою, будинком, мундиром та харчами, а держава — озброєнням, спорядженням та боеприпасами. Солдати з індельт однієї провінції зводилися в однойменні полки, підрозділи якого формувалися за територіальним принципом. Під час війни, у разі необхідності, індельти могли виставляти нових рекрутів, поповнюючи склад

Прапорщик шведського піхотного полку

Прапорщик — наймолодший офіцерський чин в армії. У кавалерії йому відповідав чин корнета. Обов'язком прапорщика піхоти було носити ротний прапор, а в лейб-роті — полковий. Ротні прапори були різноманітних зразків, часто-густо з зображенням територіальних гербів. Полковий прапор був білого кольору, на ньому зображувався герб Шведського королівства із золотими левами-щитотримачами.

Портрет Карла XII на коні

Відповідно до правил малювання парадних портретів, короля зображено в генеральському однострої. Але Карл XII завжди носив лише солдатський каптан. Гуаш польського короля Станіслава Лещинського, 1712 р. Національний музей (Дроттнінгхольм, Швеція)

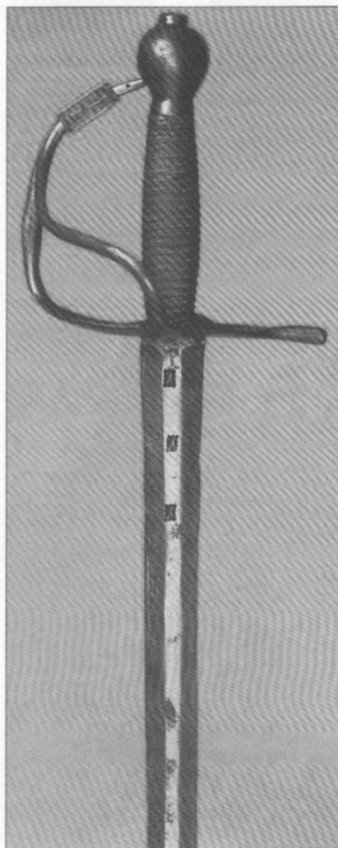
основного полку або ж утворюючи новий полк воєнного часу — т. зв. «третьочерговий».

Піхотний полк двобатальйонного складу поділявся на 8 рот загальною чисельністю 1 200 чоловік. Половину полку становили мушкетери, близько третини — пікінери й решта — гренадери. Лейб-гвардії піхотний полк мав подвоєну чисельність (3 000 чоловік) і поділявся на 4 батальйони шестиротного складу. Три його батальйони склалися з мушкетерів та пікінерів, а четвертий був гренадерським. Через великі втрати минулорічної кампанії та невдалого й виснажливого «зимового» походу 1709 р. всі піхотні полки шведської армії мали неповний склад. Попри те, що восени 1708 р. до армії було вліто залишки розгромленого корпусу Левенгаупта, 6 польових полків довелося звести з двобатальйонного складу в однобатальйонний, але й після цього вони були некомплектними.

За часів Північної війни шведська **піхота**, подібно до інших європейських армій, поділялася на три види: **мушкетерів, пікінерів та гренадерів**, які відрізнялися один від одного озброєнням та способом дій у бою. Левову частку піхоти становили мушкетери — вояки, озброєні шпагами та великокаліберними рушницями. Гренадери, окрім цієї зброї, мали також металеві гранати — скляні, чавунні або ж залізні снаряди сферичної

Шведська солдатська шпага зразка 1685 р.

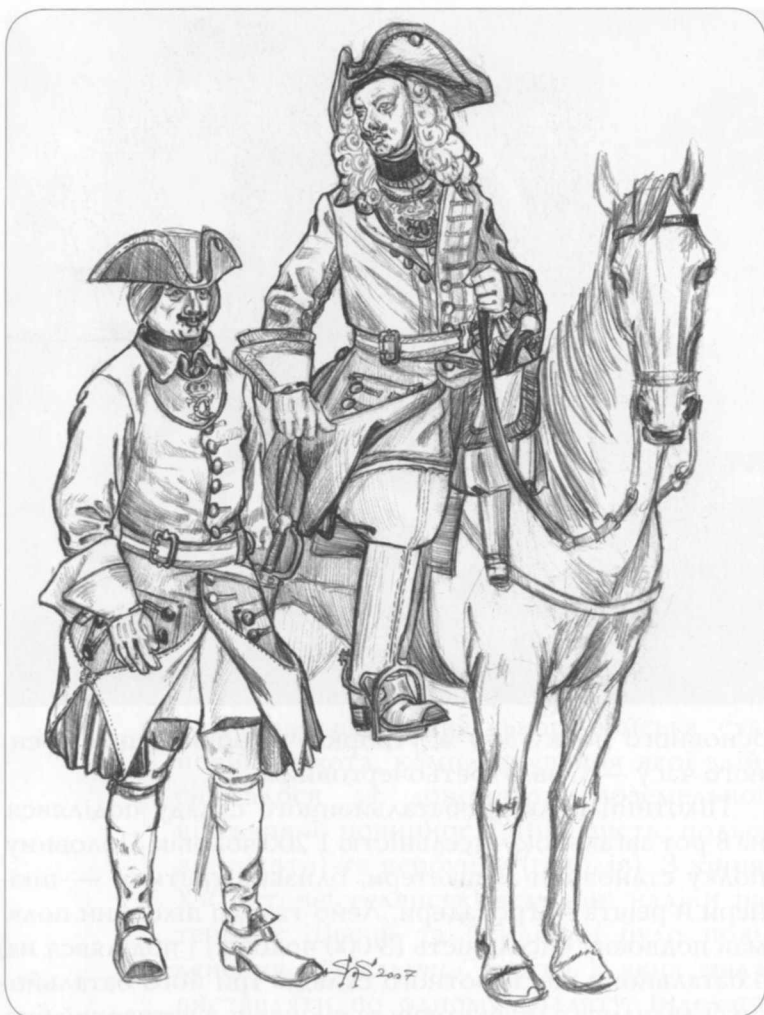
Загальна довжина 1050 мм. Артилерійський музей (СПб.).

Офіцери армійської піхоти

Ліворуч стоїть лейтенант (відносився до категорії обер-офіцерів), а праворуч на коні — підполковник або полковник (штаб-офіцер).

Опис одностроїв та спорядження офіцерів цього роду військ див на с. 35

Карл XII

Малюнок у шведському народному стилі. 1746 р.

форми, начинені пороховою сумішшю і обладнані спеціальною запальною трубкою. Процес метання гранат був доволі складним і небезпечним, вимагаючи від солдата фізичної сили та спритності. З огляду на це, а також те, що гренадерські підрозділи захищали найбільш небезпечні ділянки бойових порядків, у гренадери набирали високих, витривалих та фізично розвинених чоловіків. Близько третини солдатів у полку були озброєні шпагами та піками (пikінери). У разі втрати своєї зброї вони одержували взамін мушкети. Під Полтавою кількість пікінерів істотно скоротилася — більша частина пік вийшла з ладу або була порубана на дрова під час зимових морозів 1708/1709 рр.

Королівська піхота мала однотипні мундири та амуніцію, зовнішній вигляд яких сформувався в ході реформ кінця XVII ст. Рядові солдати носили однобортний

Шведські офіцери

Малюнок на топографічній мапі.
1696 р.

синій каптан з невеликим виложистим коміром, погонами та широкими розрізними обшлагами на рукавах. Поли каптана підгорталися догори й застібалися на гудзики. Під каптаном носили білу полотняну сорочку та камзол (жилет з полами) з сукна або козячої шкіри. Короткі штани-панталони шилися з сукна або лосиної шкіри. На ногах носили панчохи та шкіряні черевики з мідними пряжками. У холодну пору року на мундир одягали плащ-опанчу з високим виложистим коміром.

Головний убір піхоти варіювався залежно від приналежності до роду зброї: пікінери та мушкетери носили повстяний (вовняний) капелюх, обшитий по краю полів білим галуном, або округлу сукняну шапку-карпус. Гренадери мали спеціальний сукняний конусоподібний головний убір з вовняною китицею, котрий з лицьового боку прикрашався сукняним налобником із зображенням королівського вензеля і гранат, а зі зворотнього — напотиличником аналогічної форми. Закоти прикрашалися гренадами та/або написами.

Полки відрізнялися один від одного прикладним кольором (кольором підкладки, коміра, обшлагів, випушок, панчіх та закотів шапок), який у більшості полків був жовтим і лише в Йончепінзькому та Нерке-Вермландському — червоним, а у Вестерботтенському — білим.

Мундир музикантів у загальних рисах повторював солдатський, але додатково обшивався по бортах, клапанах кишень, швах і рукавах поздовжними смугами білого й жовтого галуна.

Капрали та унтер-офіцери відрізнялися від рядових солдатів наявністю галунів на обшивках капелюхів (у Лейб-гвардійському полку ще й на каптані). В унтер-офіцерській формі приборним кольором вилог, комірів

Шкіряні рукавички

Шведська кавалерійська кіраса

Пікінер та барабанщик піхотного полку

У пікінера поверх каптана опанча, а замість капелюха — карпус. Опанчу переважно шили з синього сукна з виложистим коміром полкового кольору. Таку ж кольорову гаму мав і карпус. Оскільки пікінери часто були вимушені ставати на коліно, то панчохи в них швидко рвалися, і їх часто латали.

Однострій барабанщиків відрізнявся широким використанням жовтих, подекуди золотих галунів. Хоча могли застосовувати й тасьму з тканини інших кольорів.

На барабані малювали сині та жовті «язики полум'я». Замість жовтого могли бути й полкові кольори. Із зовнішнього боку на синьому тлі переважно малювали монограму короля Карла XII, хоча подекуди її заміняли на полковий герб.

Озброєння полкових музик складалося виключно з піхотної шпаги.

Барабан шведської пішої гвардії

Барабан пофарбовано в синій колір із жовтим малюнком.
Артилерійський музей (СПб)

та панталонів був синій. Унтер-офіцери озброювалися шпагами та короткими списами з хрестоподібним вістрям — «бардизанами». Унтер-офіцери та офіцери гренадерських частин озброювалися мушкетами.

Офіцерський одяг в основних рисах свого силуету повторював солдатський, але відрізнявся наявністю золотого галуна на капелюсі та пишною розшивкою каптана, особливо в гвардії. Крім цього, офіцери мали рангові відзнаки — короткі півпіки («еспонтони») та нагрудні знаки (у формі півмісяця зі зрізаними кутами), прикрашені королівським вензелем. Штаб-офіцери та генералітет також часто використовували захисний обладунок — нагрудні кіраси. Поза тим, в умовах постійного прогресу вогнепальної зброї їхня роль зводилася не стільки до захисту, скільки до декоративності, демонстрації службового статусу.

Шведська кавалерія готується до атаки

Ескадрон вишикувано в три лінії.
Малюнок невідомого автора.
Початок XVIII ст.

Певні відмінності існували в обмундируванні резервних частин — фінських, третьочергових та найманих полків, для яких було встановлено сірі каптани з нефарбованого сукна та світло-синій приборний колір. Капелюхи в солдатів не мали галунної обшивки й могли замінитися карпусами.

Зовнішній вигляд офіцерів резервних частин був надзвичайно строкатим внаслідок того, що кадри цієї категорії полків комплектувалися без певної системності і були неоднорідними (внаслідок прийому на службу відставних офіцерів, переведення офіцерів з гарнізонних і польових полків, котрі служили у власних мундирах).

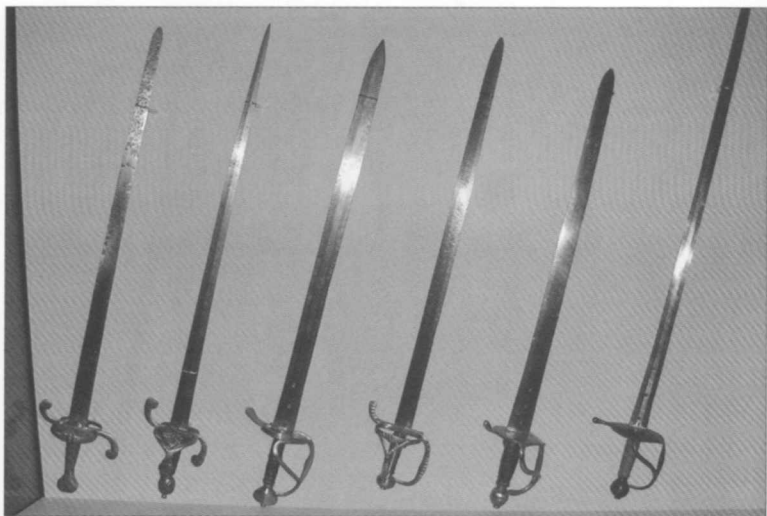
Кавалерія шведів складалася з 11 **рейтарських**, 11 **драгунських** полків та корпусу **Лейб-драбантів**, поповнюваних на основі різних систем: індельти, вербунку, станових повинностей.

Окрасою королівської кінноти, безсумнівно, був корпус Лейб-драбантів чисельністю 150 чоловік. Його командиром був сам Карл XII, а стройове управління покладалося на капітан-лейтенанта (в ранзі генерал-майора) та лейтенанта (в ранзі полковника). Інші офіцери та підстаршини були в ранзі від підполковника до майора, а рядові драбанти — капітанами. Поповнення корпусу здійснювалося під контролем короля з числа понадкомплектних офіцерів та унтер-офіцерів гвардійських полків, що відзначилися особливими здібностями та заслугами. Однак ця формація мала характер не лише особистої королівської гвардії. З-поміж драбантів Карл XII добирав собі штабних офіцерів та ад'ютантів, а служба в корпусі була чимось на кшталт штаб-офіцерської школи, випускників якої призначали

Чоловічі перуки, що використалися офіцерами за модою початку XVIII ст.

**Холодна зброя
шведського війська**
Музей Армії
(Стокгольм)

**Шведський
піхотний мушкет**
Замок так званого
«карельського типу».
Артилерійський
музей (СПб.)

на полковницькі посади. Так, наприклад, драбантська служба стала важливою сходинкою в кар'єрах таких відомих політиків і полководців, як Арвід Бернгард Горн аб Екебгольм, граф Карл Густав Врангель та барон Отто Магнус Врангель.

Рейтарська кіннота складалася з 9 полків індельти (6 шведських та 3 фінських), а також двох полків «дворянських прапорів», комплектуваних з рекрутів дворянських маєтків Швеції та Лівонії. Рейтарський полк мав восьмиротний склад і нараховував близько 1 000 чоловік. Лейб-регімент, подібно до інших гвардійських частин, мав дванадцятиротний склад (1 500 чоловік). Полки «дворянських прапорів» мали сталу штатну структуру лише на рівні роти, яка налічувала 100 чоловік; у Шведському полку їх було 8, а в Лівонському — 4.

Більш строкатою була організація драгунської кінноти, що пояснювалося різномірною системою її комплектування. З 11 полків 9 були найманими, а 2 — становими.

Наймані (або вербовані) полки в більшості (6 полків) набиралися з волонтерів у Померанії, Голштинії, Гессені, Мекленбурзі та Саксонії; 2 лівонських найманих полки комплектувалися на основі добровільного найму домовласників-селян (як правило, збіднілих), а також примусового вербунку волоцюг і бобилів. Німецькі драгуни були зведені в полки 10–12-ротного складу (1 250–1 500 чоловік); лівонські — у полки восьмиротного складу (600 чоловік).

Станові полки формувалися за рахунок церковних селян і дрібнопомісних дворян. Їхній штат був ідентичний рейтарському.

Шведська піхота під час штикової атаки

Згідно з уставом 1701 року шведський піхотинець брав мушкет з примкнутим багнетом у ліву руку, а піхотну шпагу — у праву й перехрещував їх перед собою. Устав вимагав неабиякого володіння технікою фехтування.

Сергій Шаменков © 2008

Рейтари та драгуни в цілому мали схоже озброєння та спорядження, яке складалося з довгої важкої кавалерійської шпаги (палаша) з мідним ефесом і двох пістолетів. Відмінність рейтарів полягала в тому, що вони озброювалися легкими карабінами і мали захисну металеву кірасу; драгуни замість карабіна мали полегшені піхотні рушниці з багнетами. Початково рейтари грали роль важкої кінноти, яка атакувала холодною зброєю в щільно зімкнутих шерехах, наносячи лобові, таранні удари по шикунням противника. Проте після кількох кампаній вони втратили своє захисне спорядження і діяли як лінійна драгунська кіннота. Кіраси збереглися лише в солдатів та офіцерів полків важкої кавалерії корпусу Левенгаупта, рештки якого поповнили королівську армію після битви при Лісній.

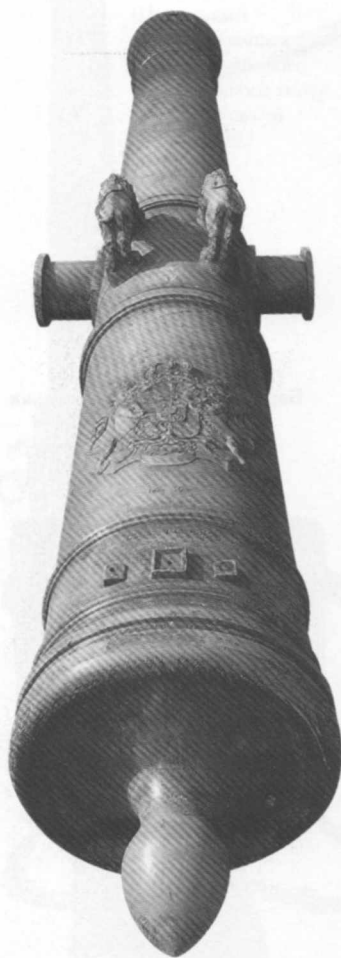
Своїми мундирами та озброєнням виділявся корпус драбантів. Вояки мали рейтарське спорядження, карабіни і палаші з визолоченими ефесами. Їхній одяг повторював форму Лейб-гвардії пішого полку;

Барaban шведського війська

Ободи та нижні «флами» — жовтого кольору, горішні «флами» — синього.

Табір шведської кінноти
Шведська гравюра.
Початок XVIII ст.

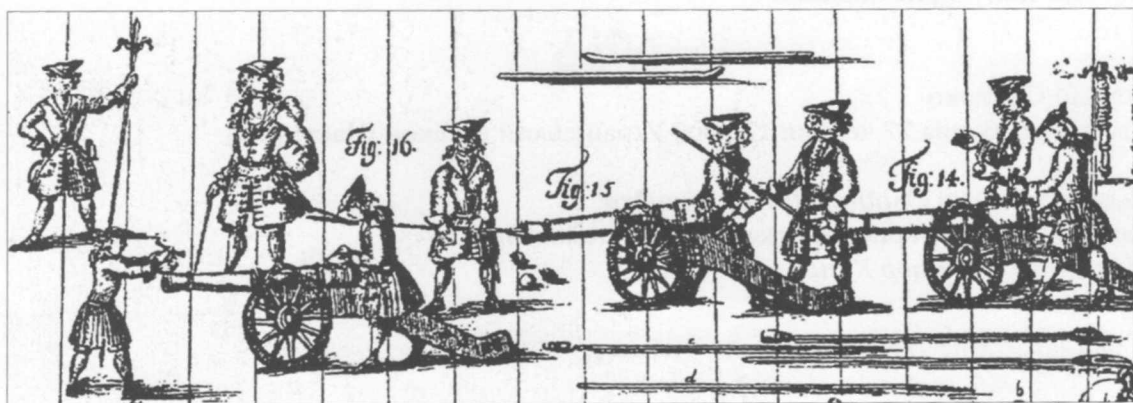
офіцери носили мундири, пишно розшиті золотим галуном. Попони навіть у рядових драбантів були офіцерські — синього сукна з подвійною облямівкою з золотого галуна та вишитими золотими коронами.

Армійські рейтари та драгуни носили загальновійськовий мундир з прибором полкового кольору, капелюх, обшитий білим галуном, та ботфорти. Полки, сформовані у прибалтійських провінціях, подібно до резервних частин піхоти, мали мундири з нефарбованого сукна зі світло-синім або червоним прибором.

Артилерія каролінерів була зведена в полк восьмиротного складу під командуванням полковника Вільгельма Бюнова. Насправді ця формація більше нагадувала формування з широкою військово-технічною спеціалізацією: в його структурі був свій штаб, 8 артилерійських рот, мінерна команда, похідна лабораторія, штат майстрів і обоз з 12 транспортних команд — загалом близько 3 000 чоловік.

Гарматна обслуга складалася з *констапеля* (старшого артилериста, який керував висуненням на вогневий рубіж, націлюванням, зарядженням тощо), двох його помічників та двох *гантлангерів* (солдатів, що розвертали гармату, викочували її на позицію і т. п.). У транспортуванні та обслуговуванні гармати їм допомагали декілька нестройових чинів (*гантверкери* та візники).

Усі артилеристи були озброєні короткими шпагами з мідним ефесом, унтер-офіцери — бардизанами, а констапелі ще й пальниками у формі довгого списа з фігурним вістряем, до якого примотувався тліючий гніт. Окрім цього, констапелі носили на шкіряній перевесі через

Етапи ладування гармати

Д. Грюндель.
«Nadig underrattelse om artilleret».
Початок XVIII ст.

плече великі мідні порохівниці з королівським вензелем. Гантлангери, як основна «тяглова» сила, що приводила гармати в рух, користувалися також спеціальними перевісями-панталерами з крюками, які чіплялися до коліс і лафетів, допомагаючи після пострілу викочувати гармату на вихідну позицію.

Обмундирування артилеристів не відзначалося яскравістю та декором — рядові носили мундири синього сукна без погонів і з негідгорнутими полами, сині краватки та капелюхи з білою галуною обшивкою. Капелюхи гантлангерів та констапелів прикрашалися золотими галунами, а унтер-офіцерів ще й червоними випушками. Офіцерський мундир відрізнявся визолоченими гудзиками, подвійним золотим галуном на капелюсі та червоно-білою краваткою.

Артилерійський парк полку складався з 41 гармати: 4 шестифунтових, 22 трифунтових, 2 двофунтових, 2 півфунтових гармат, а також 2 шістнадцятифунтових гаубиць, 1 дробовика та 8 мортир. Напередодні битви з цього арсеналу справних і забезпечених боеприпасами гармат було від 25 до 29, однак план битви не передбачав масованого використання артилерії. Карл вважав, що застосовувати гармати для придушення вогню російських редутів недоцільно й успіх баталії вирішить раптовість натиску піхоти. Більшість гармат, щоб не сковувати пересування армії, залишили в обозі, а на бойовище було виведено лише одну роту з 4-х трифунтових гармат під командуванням капітана Клекберга, завданням якої було подавати сигнали.

Ствол шведської гармати
Артилерійський музей (СПб.)

Науково-популярне видання

Олексій Сокирко

Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина I).

Редактори: *Юлія Олійник, Ірина Давидко*

Макет та комп'ютерна верстка: *Дмитро Адаменко*

Обкладинка: *Віктор Кузик*

НБ ПНУС

806912

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ,

вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4,

тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2406 від 31.01.2006 р.

Підписано до друку: 17.06.2009

Папір 90 г/м² офсетний

Гарнітура *Warposk Pro*

Друк офсетний.

Умовн. друк. арк.: 6,5

Облік.-видавн. арк.: 6.9

Наклад: 2000

Замовлення № 0906/359

Віддруковано: ТОВ «Майстерня книги»

Адреса: м. Київ, вул. М. Кривоноса, 2Б

тел./факс: (044) 248-89-31, 248-46-47

E-mail: oranta@oranta-druk.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

КІ №82 від 06.09.2005 р.

Олексій Сокирко

Кандидат історичних наук,

доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Автор монографій:
«Українські найманці: охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в 1669—1672 рр.» (1998),
«Лицарі другого сорту: наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр.» (2006),
статей, розділів колективних монографій, присвячених
військовій історії України другої половини XVII — XVIII ст.
Сфера наукових інтересів: війни, армії та суспільства
країн Центрально-Східної Європи в ранній Новий час,
історія повсякдення.

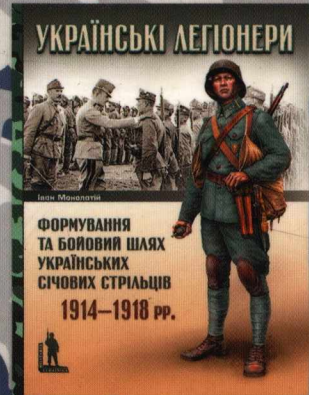
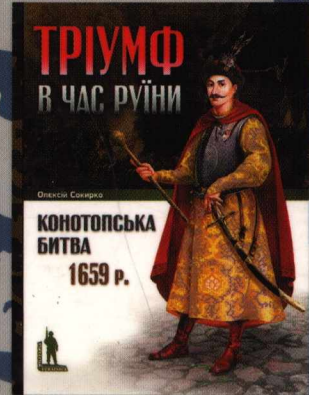
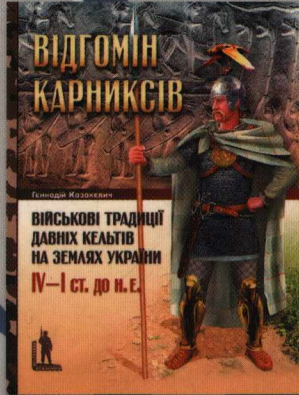
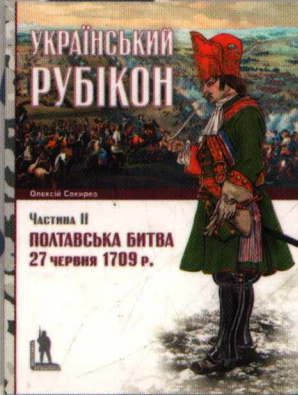
Сергій Шаменков

Закінчив Одеське художнє училище та Львівську академію мистецтв.
За фахом — скульптор малих форм та військово-історичної мініатюри.
Активний член руху військово-історичної реконструкції, учасник груп:
«Київський реєстровий полк» доби Богдана Хмельницького,
«Легіон Вісли» доби Наполеонівських війн,
«Легіон Українських Січових Стрільців» доби Першої світової війни,
засновник та керівник військово-історичної групи
«Єнчепінзький піхотний полк» доби Північної війни.

У СЕРІЇ

ЧИТАЙТЕ ТАКОЖ:

НБ ПНУС

806912

9 789668 201677